

A Meta-Analysis of Research on Interventions in Pilgrimage Shrines' Surroundings

Bahador Zamani, Ph.D.*

Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Shirin Eslami

Ph.D. Candidate, Faculty of Architecture and Urban Planning, Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Received: January 27, 2024

Revised: April 29, 2024

Accepted: May 15, 2024

(Pages: 57–88)

Zamani, Bahador, and Shirin Eslami. "A Meta-Analysis of Research on Interventions in Pilgrimage Shrines' Surroundings". *Soffeh* 36, no. 1 (2026): 57–88.

DOI: <http://doi.org/10.48308/soffeh.2026.234609.1309>

Abstract:

Background and objectives: The surrounding fabrics of pilgrimage shrines suffer from a variety of problems and inadequacies, which is partly due to the actions and interventions to fulfil needs of the pilgrims in various scales. This, in turn, causes damages on their surroundings. The pilgrimage function of holy places mainly encourages and stimulates the development of service and support areas around them, focusing on providing services to visitors. Consequently, a multifaceted development – on macro, medium and micro scales – becomes relevant in the context of pilgrimage cities. The intervention for the purpose of development in

Keywords:

Pilgrimage, Pilgrimage shrines, Urban interventions, Surrounding fabrics of the pilgrimage shrines, Meta-analysis.

SOFFEH

Soffeh Journal, Shahid Beheshti University, Vol. 36, Issue 1, No. 112, 2026

P-ISSN: 1683-870X

*. Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

*. Corresponding Author Email Address: b.zamani@au.ac.ir

<http://doi.org/10.48308/soffeh.2026.234609.1309>

the fabric surrounding pilgrimage shrines becomes, therefore, one of the important initiatives for governments, with the pilgrimage developing into an important social and spiritual centre on a regional and supra-local scale. On the other hand, socio-cultural developments in the 20th and 21st centuries – e.g. the development of tourism and mass transportation, the withdrawal of religion from politics and society, and the commercialisation and globalisation of societies – have provided the basis for the intertwining of the boundaries between tourism and pilgrimage in many ways. Although this convergence can have different consequences for the city and the pilgrimage destination in different contexts, leads to overlaps, which according to Bremer (2001), creates a 'dualism of place'. Such convergences also add complexity to the management practices of sacred sites particularly in terms of the maintenance, interpretation and meaning of sacred sites. According to Shackley (2005), the most important challenge that pilgrimage cities face in terms of their religious heritage is to achieve a balance between the two religious and non-religious perspectives (Santos Solla and Pena Abrera, 2014). Therefore, it is necessary to reconsider the spiritual landscape of pilgrimage cities and to deal thoughtfully with the development and subsequent management of such fabrics. Despite various research in the field, there has been little focus on articulating the dimensions and consequences of such interventions. In response, this paper aims to achieve a systematic review of the research conducted on the interventions in surrounding fabrics of pilgrimage shrines to articulate the dimensions and consequences of such interventions.

Materials and methods: A qualitative approach and systematic review along with content analysis and logical reasoning strategies were applied in this study based on Fink's protocol. To do so, 71 Persian and English studies, conducted between 1997 to 2022, were subjected to structural and content analysis. The English research works studied were selected by a systematic review of the Web of Science database. For the Persian studies Irandoc, Normagz, and Magiran databases were systematically reviewed with the time period set between 1997 and 2022. The work started searching keywords such as 'urban interventions', 'urban restoration', 'urban improvement', 'urban regeneration', 'urban conservation', urban revitalisation, urban reconstruction, urban development, and urban renewal along with the combined key (+) and the word 'pilgrimage'. This

resulted in 1,500 Persian 146 English findings. After reviewing titles and abstracts, non-Anglo-Persian indexed, repeating and non-peer-reviewed items were eliminated. Then, the abstracts of the remaining articles were studied, resulting in the selection of 106 Persian and 62 English articles. Research focused on shrine buildings and sacred natural sites (including protected sacred landscapes such as mountains, forests, and volcanoes that have no pilgrimage shrine element) were also excluded. Subsequently, those exactly corresponding the research question, were studied in full, including 47 studies, and omitting the other 121. The detailed structural and content information of the selected studies were then extracted to categorise and summarise the information, providing a basis for data analysis in order to answer the research question.

Results and conclusion: Based on a review of studies focused on practical experiences and implementation actions in the fabric surrounding pilgrimage shrines, the findings show that most of the interventions carried out in the surrounding fabrics of the pilgrimage shrines are short of theoretical foundations and specific criteria for action, relevant mandatory regulations regarding the tangible and intangible values of the context, and not compliant with religious principles. These interventions have caused problematic consequences, which can be classified under nine major categories: economic, spatial, physical, social, perceptual, political-institutional, visual, functional and environmental dimensions. Among reviewed studies, the spatial, physical, social, and economic dimensions, as the most problematic consequences of the interventions, have attracted most attention, with political-institutional, perceptual, visual, functional, and environmental dimensions having been addressed less. The results show the importance of adopting a comprehensive theoretical and practical view, and the mutual influence of these aspects on one another.

This page is intentionally rendered without text.

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است.

فرا تحلیل پژوهش‌های معطوف به مداخلات صورت گرفته در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی^۱

۱D^۲

بهادر زمانی

شیرین اسلامی^۳

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

دریافت: ۷ بهمن ۱۴۰۲

بازبینی: ۱۰ اردیبهشت ۱۴۰۳

پذیرش: ۲۶ اردیبهشت ۱۴۰۳

(صفحه ۵۷ - ۸۸)

زمانی، بهادر، و شیرین اسلامی. «فرا تحلیل پژوهش‌های معطوف به مداخلات صورت گرفته در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی». فصلنامه علمی معماری و شهرسازی صفه، سال ۳۶، شماره ۱ (۱۴۰۵): ۵۷-۸۸.

کلیدواژگان: زیارت، حرم‌های زیارتی، مداخلات شهری، بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، فرا تحلیل.

چکیده

پیشینه و اهداف: بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی، به‌خاطر اقدامات و مداخلات صورت گرفته در تأمین نیازهای پشتیبان زائر، مسائل گوناگون و نارسایی‌های فراگیری در انواع مقیاس‌ها را به دنبال داشته‌اند که بخشی از ناکارآمدی آنها در بافت‌های میراثی - فرهنگی - زیارتی مشهود است؛ از یک سو، کارکرد زیارتی اماکن متبرکه عمدتاً مشوق و محرک توسعه مناطق خدماتی و پشتیبان پیرامون آنها با محوریت خدمات‌رسانی به زائران و گردشگران می‌شود، در نتیجه از نظر اندیشمندان یک توسعه چندوجهی - در سه مقیاس کلان، میانی، و خرد - در بافت شهرهای زیارتی موضوعیت می‌یابد؛ در این صورت، مداخله به‌منظور توسعه در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی می‌تواند به یکی از ابتکارات مهم دولت‌ها تبدیل شود و حرم زیارتی به تدریج به یک کانون اجتماعی معنوی مهم در مقیاس منطقه‌ای و فرامحلی، تغییر کند. از سویی دیگر، تحولات فرهنگی - اجتماعی در قرن ۲۰ و ۲۱، مانند توسعه گردشگری و حمل‌ونقل انبوه، کناره‌گیری دین از سیاست و اجتماع، و تجاری‌سازی و جهانی شدن جوامع، زمینه فراهم آورده و می‌آورد. هر چند التقاط این دو مفهوم، بسته به زمینه،

می‌تواند تبعات مختلفی برای شهر و مقصد زیارتی ایجاد کند، اما نتیجه نهایی گردشگرمحوری اماکن مذهبی، هم‌پوشانی فضای مذهبی و گردشگری است که از منظر صاحب‌نظران به «دوگانگی مکان» می‌انجامد. با این حال، هم‌گرایی فضای زیارتی/دینی و گردشگری/غیردینی، به‌نوعی بر پیچیدگی در شیوه‌های مدیریت مکان‌های مقدس به‌ویژه در مورد نگهداشت، تفسیر، و معنای مکان‌های مقدس می‌افزاید، تا آنجا که محققان مهم‌ترین چالش مدیریت شهرهای زیارتی در میراث مذهبی را دستیابی به سازگاری در رویکرد بین دو دیدگاه دینی و غیردینی می‌دانند؛ از این رو توجه به منظر معنوی شهرهای زیارتی و مواجهه تأملانه در نحوه توسعه و متعاقباً مدیریت چنین بافت‌هایی ضرورت دارد. با وجود پژوهش‌های متعدد و متنوع از منظر رشته‌ها و رویکردهای نظری در خصوص مداخلات صورت‌پذیرفته در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، تا کنون پژوهشگران کمتر به صورت‌بندی ابعاد و پیامدهای این گونه مداخلات برآمده از پژوهش‌های انجام‌یافته، پرداخته‌اند. در این مقاله با بررسی نظام‌مند پژوهش‌های انجام‌شده در مورد مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، ابعاد و پیامدهای این گونه مداخلات صورت‌بندی و مطالعه می‌شود.

مواد و روش‌ها: در این پژوهش از رویکرد کیفی و تکنیک مرور نظام‌مند مبتنی بر

۱. این مقاله برگرفته از پژوهشی است با عنوان «مرور نظام‌مند مطالعات معطوف به مداخلات صورت گرفته در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی» که به منظور ارائه نویسنده دوم در واحد درسی «سمینار مسایل شهری در ایران» در دوره دکتری شهرسازی در نیمسال اول سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۲ تحت نظارت و تدریس نویسنده نخست در دانشگاه هنر اصفهان انجام شده است.

۲. نویسنده مسئول

b.zamani@aui.ac.ir

۳. پژوهشگر دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

eslami_109@yahoo.com

*. Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

*. Corresponding Author Email Address: b.zamani@aui.ac.ir
<http://doi.org/10.48308/soffeh.2026.234609.1309>

پرسش‌های تحقیق

– ابعاد و پیامدهای مداخلات
صورت‌گرفته در بافت پیرامون
حرم‌های زیارتی در مطالعات انجام‌شده
در خصوص این‌گونه مداخلات چه
بوده است؟

4. P.J. Margry, "Secular pilgrimage: A contradiction in terms?", in *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred* (Amsterdam: University Press, 2008), 13.
5. S. Chandan & A. Kumar, "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India", *Urban Management*, no. 3 (2019): 473.
6. R. Mehrotra and L.F. Vera, "Urbanism of Detachment", *BO. Ricerche e Progetti per il Territorio, la Città e L'architettura*, no. 9 (2016): 19.
7. H. Maroufi and E. Rosina. "Cities Hosting Holy Shrines: the Impact of Pilgrimage on Urban Form", *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, (2017): 31.
8. I. Soljan, and J. Liro. "Religious Tourism's Impact on City Space: Service Zones around Sanctuaries", *Religions, Sacred Sites, Rituals, and Performances*, no. 3 (2021): 1-4.
9. Maroufi & Rosina, "Cities Hosting Holy Shrines: the Impact of Pilgrimage on Urban Form", 32.

پروتکل پیشنهادی فینک و راهبرد تحلیل محتوا و استدلال منطقی در راستای تجزیه و تحلیل داده‌ها، بهره گرفته شده است. بدین منظور ۷۱ پژوهش فارسی و انگلیسی زبان در بازه زمانی سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۴۰۱ ش / ۱۹۹۷ تا ۲۰۲۲ م به‌طور ساختاری و محتوایی بررسی شدند. جستجوی پژوهش‌های انگلیسی در پایگاه استنادی وب آو ساینس و جستجوی پژوهش‌های فارسی در پایگاه‌های استنادی ایرانداک، نورمگز، و مگیران در بازه زمانی از سال ۱۳۷۶ تا ۱۴۰۱ ش / ۱۹۹۷ تا ۲۰۲۲ م انجام شده است. در گام نخست و با استفاده از عبارات جستجو نظیر مداخلات شهری، مرمت شهری، بهسازی شهری، بازآفرینی شهری، حفاظت شهری، باززنده‌سازی شهری، بازسازی شهری، توسعه شهری، و نوسازی شهری به‌همراه کلید ترکیبی «+» و واژه زیارت، ۱۵۰۰ پژوهش فارسی و ۱۴۶ پژوهش انگلیسی استخراج و بر اساس عنوان و چکیده‌شان بررسی شدند و از بین آنها پژوهش‌های تکراری، داوری‌نشده، و نمایه‌شده به زبانی غیر از زبان‌های انگلیسی و فارسی حذف شده‌اند. در ادامه چکیده همه پژوهش‌های باقی‌مانده مجدداً بررسی و ۱۰۶ مطالعه فارسی‌زبان و ۶۲ مطالعه انگلیسی‌زبان انتخاب شدند. پژوهش‌های متمرکز بر مقیاس واحد معماری حرم‌های زیارتی و مطالعات مرتبط با سایت‌های طبیعی مقدس (نظیر مناظر مقدس حفاظت‌شده مانند کوه، جنگل، و آتشفشان که دارای عنصر حرم زیارتی نیستند) خارج از هدف مرور حاضر قرار داده شدند. در ادامه، متن کامل پژوهش‌های منتخب به‌منظور پاسخ‌گویی به پرسش پژوهش استخراج شدند و با انتخاب ۴۷ مطالعه نهایی، سایر پژوهش‌ها شامل ۱۲۱ مطالعه حذف شدند. در ادامه، جزئیات اطلاعات ساختاری و محتوایی پژوهش‌های منتخب به‌منظور دسته‌بندی و تلخیص اطلاعات، استخراج شدند و زمینه تحلیل آنها در راستای پاسخ به پرسش تحقیق فراهم شد.

نتایج و جمع‌بندی: یافته‌های این پژوهش، مبتنی بر مرور مطالعات معطوف به تجارب عملی و اقدامات اجرایی در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی نشان می‌دهد که عمده مداخلات صورت‌پذیرفته در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، با ضعف در بنیان‌های نظری و ملاک عمل مشخص، قوانین مصوب ناکافی منطبق با ارزش‌های ملموس و ناملموس بافت، و نبود توجه کافی به احکام دینی و مذهبی در زمینه حرم‌های زیارتی، انجام گرفته است. این مداخلات، پیامدهای مسئله‌داری را بر بافت‌های مذکور وارد کرده است که در نه کلان‌دسته با نظر به ابعاد اقتصادی، فضایی، کالبدی، اجتماعی، ادراکی، سیاسی – نهادی، منظرین، عملکردی، و زیست‌محیطی قابل‌صورت‌بندی‌اند. در این میان ابعاد فضایی، کالبدی، اجتماعی، اقتصادی پرشمارترین پیامدهای مسئله‌دار مداخلات بودند و بیشترین تمرکز مطالعات را در پژوهش‌های بررسی‌شده داشتند و به ابعاد سیاسی – نهادی، ادراکی، منظرین، عملکردی، و زیست‌محیطی کمتر پرداخته شده است. نتایج این مقاله نشان‌دهنده اهمیت اتخاذ نگاه جامع‌الابعاد در سطح نظر و عمل مداخله در این‌گونه بافت‌ها و تأثیر متقابل ابعاد مذکور نیز هست.

مقدمه

اگرچه توجه به پدیده زیارت در حوزه‌های مختلف تحقیقات دانشگاهی، با انتشار مجموعه وسیعی از مطالعات قوم‌نگاری، تطبیقی، تحلیلی، و کتاب‌های مرجع همراه بوده است، اما همچنان چالش‌ها و پرسش‌های باز زیادی در دیدگاه‌ها و

10. I. Soljan & J. Liro, "The Changing Roman Catholic Pilgrimage Centres in Europe in the Context of Contemporary Socio-cultural Changes", in *Social & Cultural Geography*, no. 3 (2022): 1.

11. Bremer

12. D.H. Olsen, "Management Issues for Religious Heritage Attractions", *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Routledge, 2006, 104.

13. Shackley

14. X.M. Santos Solia and L.P. Cabrera, "Management of Tourist Flows, The Cathedral of Santiago de Compostela", *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, no. 4 (2014): 732.

15. K. Shinde, "Place-making and Environmental Change in a Hindu Pilgrimage Site in India". *Geoforum*, no. 1 (2012): 116.

۱۶. نک: طرح حریم رضوی، دانشگاه تهران، ۱۳.

17. S.C. Woodward, "Faith and Tourism: Planning Tourism in Relation to Places of Worship", *Tourism and Hospitality Planning & Development*, no. 2 (2004): 185.

ماهیت و عملکرد چندمنظوره هستند، ایجاد می‌کند.^{۱۲} در این باره، بنا به نظر شاگلی^{۱۳} (۲۰۰۵) مهم‌ترین چالشی که مدیریت شهرهای زیارتی در مورد میراث مذهبی با آن مواجه هستند، دستیابی به سازگاری در رویکرد بین دو دیدگاه دینی و غیردینی است.^{۱۴} که تنشی بین انطباق خواسته‌های افراد در پی استفاده از مکان‌های زیارتی — به‌مثابه مکان‌های عبادت — با کسانی که نه با عنوان زائر، بلکه با عنوان گردشگر از آن بازدید می‌کنند، ایجاد می‌کنند. این ناسازواری، چالش توسعه گردشگری قلمداد می‌شود که اغلب ترویج‌دهنده فعالیت‌های مغایر با تأثیرات مطلوب بر شخصیت معنوی اماکن زیارتی است.^{۱۵} از این منظر، توان بازیابی، بازسازی، و توسعه حیات شهر زیارتی با این دال مرکزی تنظیم می‌شود؛ چراکه قابلیت اصلی انتظام‌دهنده به مزیت‌های رقابتی و نسبی، وابسته به آن تعریف شده است که در صورت سبقت آنها بر زیارت، شهر با تغییر ماهوی روبه‌رو خواهد شد.^{۱۶} از این‌رو توجه به منظر معنوی شهر زیارتی، منطبق بر امر زیارت و مواجهه متأملانه در نحوه توسعه و متعاقباً مدیریت چنین بافت‌هایی ضرورت دارد.^{۱۷}

با وجود پژوهش‌های متعدد و متنوع از منظر رشته‌ها و رویکردهای نظری در خصوص مداخلات صورت‌پذیرفته در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، تا کنون کمتر پژوهشگری به صورت‌بندی ابعاد و پیامدهای این‌گونه مداخلات برآمده از پژوهش‌های صورت‌گرفته، پرداخته است. از این‌رو ضرورت تحلیل محتوایی پژوهش‌های انجام‌شده و عرضه چشم‌اندازی از کم‌وکیف آنها، به‌منظور آگاهی‌بخشی جامعه تخصصی معماری، شهرسازی، مدیریت شهری، و مردم، از تبعات اقدامات در این بافت‌های ارزشمند احساس می‌شود. بدین‌منظور هدف در مطالعه پیش رو، مرور نظام‌مند تحقیقات داخلی و خارجی در حیطه مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی به‌منظور پاسخ به پرسش تحقیق است: ابعاد و پیامدهای مداخلات

مکاتب فکری متمایز^۴ نسبت به این مقوله و زمینه‌های مرتبط با آن وجود دارد. ازجمله این چالش‌ها، تأثیر زیارت بر فضای شهرهای مذهبی و گستردگی مسائل ناشی از آن است.^۵ استقبال روزافزون از مناسک زیارتی نیاز به توسعه مضاعف ساختارهای شهری به‌منظور میزبانی از اجتماعات مربوط به آن را به دنبال داشته است.^۶ که این یکی از چالش‌های روند توسعه شهرهای زیارتی در پی انطباق با نیازهای زائران است.^۷ از آنجاکه کارکرد زیارتی اماکن متبرکه عمدتاً مشوق و محرک توسعه مناطق خدماتی و پشتیبان پیرامون آنها با محوریت خدمات‌رسانی به زائران و گردشگران می‌شود، در نتیجه یک توسعه چندوجهی — در سه مقیاس کلان، میانی، و خرد — در بافت شهرهای زیارتی، موضوعیت می‌یابد؛^۸ در این صورت و با توجه به احساس نیاز، مداخله به‌منظور توسعه در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی می‌تواند به یکی از ابتکارات مهم دولت‌ها تبدیل شود و بدین‌گونه حرم زیارتی به تدریج به یک کانون اجتماعی معنوی مهم در مقیاس منطقه‌ای و فرامحلی تغییر نقش می‌یابد.^۹ از طرفی، تحولات فرهنگی - اجتماعی در قرن بیستم و بیست و یکم، مانند توسعه گردشگری و حمل‌ونقل انبوه، کناره‌گیری دین از سیاست و اجتماع، و تجاری‌سازی و جهانی شدن جوامع، زمینه درهم‌تنیدگی مرزهای بین گردشگری و زیارت در بسیاری از وجوه را فراهم آورده است.^{۱۰} هرچند التقاط این دو مفهوم، بسته به زمینه، می‌تواند تبعات مختلفی را برای شهر و مقصد زیارتی موجب شود، اما نتیجه نهایی گردشگرمحوری اماکن مذهبی، هم‌پوشانی فضای مذهبی و گردشگری است که از نظر برمر^{۱۱} (۲۰۰۱)، «دوگانگی مکان» ایجاد می‌کند. باین‌حال، هم‌گرایی فضای زیارتی / دینی و گردشگری / غیردینی، به‌نوعی بر پیچیدگی در شیوه‌های مدیریت مکان‌های مقدس می‌افزاید و پرسش‌هایی در خصوص نگهداشت، تفسیر، و معنای مکان‌های مقدس، به‌ویژه در مواردی که دارای

18. R.P.B. Singh, "Pilgrimage in Hinduism: Historical Context and Modern Perspectives", *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Routledge, 2006, 220.

19. Digance, Justine. "Religious and Secular Pilgrimage: Journeys Redolent with Meaning", *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Routledge, 2006, 36.

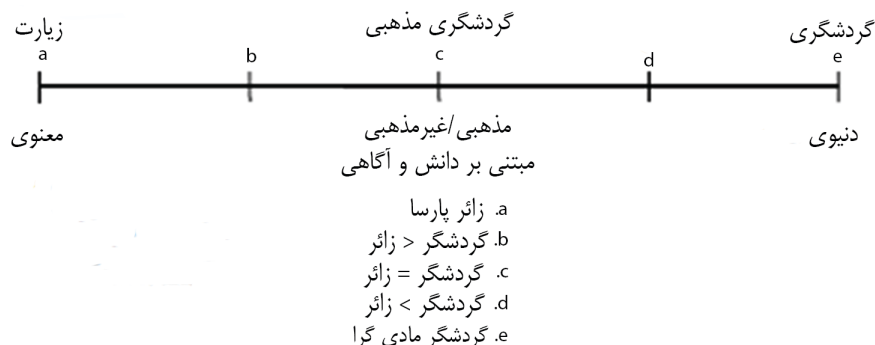
ت ۱. سیر زائر تا گردشگر، برگرفته از:
Durán-Sánchez, et al, "Religious Tourism and Pilgrimage: Bibliometric Overview". *Religions*, no. 9 (2018): 1-15.

صورت گرفته در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی در مطالعات انجام شده در خصوص این گونه مداخلات چه بوده است؟ به منظور پاسخ گویی روشمند به این پرسش، در این پژوهش با استفاده از پروتکل هفت مرحله‌ای مبتنی بر چارچوب مرور نظام مند فینک، ویژگی‌های ساختاری و محتوایی پژوهش‌های انجام شده در خصوص مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی شناسایی و در ادامه با استفاده از راهبرد تحلیل محتوا و استدلال منطقی، ابعاد و پیامدهای مسئله دار مداخله در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی در قالب نقشه‌ای برای پیشینه این حوزه به دست داده می شود.

۱. چارچوب نظری

۱.۱. زیارت / گردشگری مذهبی / گردشگری

زیارت به معنای سنتی، سفری درونی (باطنی) است که در فضای برونی نمایان می شود؛ در واقع پیوند یک امر درونی و متعالی با فضای بیرونی، پدیده‌ای معنوی و سفری پیچیده را شکل می دهد؛^{۱۸} البته صاحب نظران در قرن بیست و یکم تعریفی جدیدتر و منعطف تر از زیارت بیان می کنند: «تعهد به سفری که مملو از معناست». این تعریف می تواند حتی در سفرهای مجازی زیارتی نیز خلاصه شود.^{۱۹} این مقوله، تحرکات جمعیتی در سایه تجارت، مبادلات فرهنگی، همبستگی سیاسی، و غیره را ایجاد

می کند و بازتاب‌های قدرتمند سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی را به همراه دارد.^{۲۰} زیارت اغلب با گردشگری مذهبی هم پوشانی دارد^{۲۱} و

جنبه‌های کلیدی زیارت — انگیزه سفر، شکل سفر، و یک مقصد مقدس — در توضیح گردشگری مذهبی نیز استفاده می شود که اوقات فراغت و فعالیت‌های گذران، به مثابه ظرفیت‌های مکمل در چارچوب نیازهای سفر مذهبی، همراه می شود.^{۲۲}

در راستای این هم گرایی، تفاوت بین زائر و گردشگر قابل تأمل است؛ در مراکز زیارتی گذشته، اماکن مقدس تنها بناهایی بودند که عمدتاً افرادی با انگیزه‌های مذهبی (زائران) از آنها بازدید می کردند. امروزه توسعه مراکز زیارتی با بناهای متعدد، به معنای امکانات فرهنگی و گردشگری بیشتری است که برای بازدید کنندگان با انگیزه‌های متنوع (زائران، گردشگران مذهبی، و گردشگرها به معنای سنتی) عرضه می شود.^{۲۳} جاذبه‌های در دسترس گردشگران یا زائران یکسان است، اما عمدتاً هدف انتخابشان متفاوت است؛ گردشگر بیشتر بر جاذبه‌های تفریحی و سرگرمی تمرکز دارد، در حالی که توجه زائر بیشتر به جاذبه‌های تاریخی و مذهبی است. به بیان دیگر، تفاوت اصلی در مورد تجربیات بازدید کنندگان از اماکن مذهبی به انگیزه فرد از بازدید مکان برمی گردد؛ به طوری که زائران انگیزه و تمایلات مقدس یا معنوی دارند، حال آنکه انگیزه گردشگران تجربه لذات دنیوی است. در مواردی گردشگران و زائران در دو سوی یک طیف در ارتباط با مقصد انتخابی و انگیزه‌هایشان قرار گرفته اند.^{۲۴} با وجود تفاوت تجارب گردشگر و زائر، در گردشگری مذهبی بر ماهیت متقابل دو کنشگر (گردشگر و زائر) و ساخت اجتماعی یک مکان دینی و غیردینی، به صورت هم زمان تأکید می شود. اسمیت^{۲۵} (۱۹۹۲) این دو گروه را در یک طبقه بندی پیوستارگونه در نظر می گیرد که از طیف زیارت پارساگونه به گردشگری کاملاً غیردینی منتهی می شود. «در این طبقه بندی،

20. N. Collins-Kreiner, "Researching Pilgrimage: Continuity and Transformations", *Annals of Tourism Research*, no. 2 (2010): 441.
21. E. Bogan, et al., "The Role of Religious and Pilgrimage Tourism in Developing and Promoting the Urban Tourism in Bucharest", in *Calitatea*, no. 52 (2019): 94.
22. Shinde, "Entrepreneurship and Indigenous Entrepreneurs in Religious Tourism in India", *International Journal of Tourism Research*, no. 5 (2010): 523.
23. Soljan & Liro, "The Changing Roman Catholic Pilgrimage Centres in Europe in the Context of Contemporary Socio-cultural Changes", 1.
24. A., et al., "The Perspective of Religious and Spiritual Tourism Research: a Systematic Mapping Study", *Journal of Islamic Marketing*, (2018): 5.
25. Smith
26. A. Durán-Sánchez, et al., "Religious Tourism and Pilgrimage: Bibliometric Overview", *Religions*, no. 9 (2018): 4.

ماهیت فراتر از جنبه‌های صرفاً فرهنگی به جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی توسعه یافته‌اند،^{۲۹} اما در عمل، تخریب بسیاری از بناهای میراثی و تاریخی در فرایند مداخله و اجرای طرح‌های توسعه حرم‌های زیارتی در بافت پیرامونشان رخ داده است. در «ت ۲» سیر زمانی ابتکارات مداخلات در جهان به تصویر کشیده شده است.

مروری تاریخی بر سیر مواجهه و مداخله در بافت‌های تاریخی و زیارتی تا قرن بیستم نشان می‌دهد که اکثر شهرهای زیارتی به‌صورت ارگانیک و در اطراف مراکز مقدس آن شهر رشد می‌کردند و بافت مسکونی به‌منزله یک حوزه یکپارچه و بلافصل برای آنها بودند؛ برخلاف سنت غربی که قرارگیری بناهای مذهبی عموماً مانند بقعه‌های تاریخی در میانه میادین عمومی بوده است.^{۳۰} در دهه‌های اول قرن بیستم، مقامات شهرهای مقدس، سیاست «آزادسازی» بناهای مقدس را از محیط اطراف خود با تخریب مناطق اطراف حرم در پیش گرفتند.^{۳۱} در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰، برخورد مهندسی با شهرهای مذهبی همچون شهرهای غیرمذهبی، با تأکید بر اولویت تردد وسایل نقلیه از طریق ساخت بزرگراه‌های شهری، پارکینگ‌های چندطبقه، و سازه‌های زیرزمینی بود. موضوع محوری در شهرهای مقدس، به نحوه مدیریت رفت‌وآمد جمعی زائران به منطقه مرکزی حرم محدود شد و بهبود دسترسی منجر به ازدحام بیشتر مرکز شهر و تداخل شدید تردد وسایل نقلیه و عابران پیاده شد.^{۳۲}

در ادامه با اتخاذ سیاست آزادسازی بناهای مقدس از محیط پیرامون، از طریق پاکسازی تدریجی محله‌های مسکونی قدیمی در مجاورت حرم، اماکن مقدس به‌طور فزاینده‌ای عناصر مستقل و منفک از بافت تاریخی خود تلقی شدند.^{۳۳} به این ترتیب تخریب محله‌های تاریخی و تحمیل بلوارهای مدرن بر بافت شهری، منجر به گسست و جدایی‌گزینی حرم‌های زیارتی از بافت سنتی

گردشگری مذهبی در یک موقعیت میانی قرار می‌گیرد.^{۲۶} در «ت ۱» سیر زائر تا گردشگر در این پیوستار بازگو می‌شود.

۱.۲. مداخله در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی

سیر تحول مداخلات در بافت‌های تاریخی از پرداختن به ویژگی‌های صرفاً کالبدی آغاز شده و به ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ارتقا یافته است. همان‌طور که برنامه‌ریزی از رویکرد سنتی به جدید با ویژگی‌های غیرمتمرکز، هدف‌گرا، مشارکتی، و اجرایی تغییر یافته است؛ رویکردهای مداخله در بافت نیز از بازسازی به بازآفرینی متمایل شده است، به نحوی که با بالا رفتن میزان مشارکت، احتمال تحقق برنامه‌ها نیز افزایش می‌یابد.^{۳۷} همسو با پارادایم تغییر تفکرات مداخلات در بافت‌های تاریخی، بافت پیرامون حرم‌های زیارتی نیز، با عنوان بافت‌های واجد تاریخ و فرهنگ و معنا، آگاهانه و ناآگاهانه دستخوش اعمال اقدامات و سیاست‌های گوناگون شده است و طی سالیان مختلف سیر متنوعی از رویکردهای مداخلات، با جرح‌و‌تعدیل‌هایی در تناسب یا عدم تناسب با بستر خاصشان همراه بوده است. از طرفی دیگر، تغییرات قابل‌توجه در مقیاس، فراوانی، و ویژگی بازدیدکنندگان در چند دهه گذشته، منعکس‌کننده فشارهای جدیدی بر توسعه محیطی مکان‌های مقدس بوده است.^{۳۸} اگرچه ردپایی مشترک در رویکردهای مداخله در بافت‌های تاریخی و منشورهای منتشرشده در مجامع تخصصی معماری و شهرسازی در طول ادوار مختلف دیده می‌شود، بی‌توجهی و نقض مفاد دارای کاربست منشورهای مذکور در مداخله و حفاظت از بافت پیرامون حرم‌های زیارتی نیز اتفاق افتاده است. کانون اشتراک همه منشورهای جهانی، تمرکز بر حفاظت از ساختمان‌ها یا گروه‌های منتخب از بناهایی مشخص است که خاستگاه آنها به ویژگی‌های فرهنگی مربوط می‌شود. باوجوداینکه در منشورهای متأخر، مفهوم ارزش‌ها و

۲۷. ایمان قلندریان گلخطمی، تبیین مفهوم کیفیت محیط در نوسازی بخش مرکزی کلان‌شهر مذهبی مشهد، رساله دکتری (دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۵)، ۲۱-۲۲.

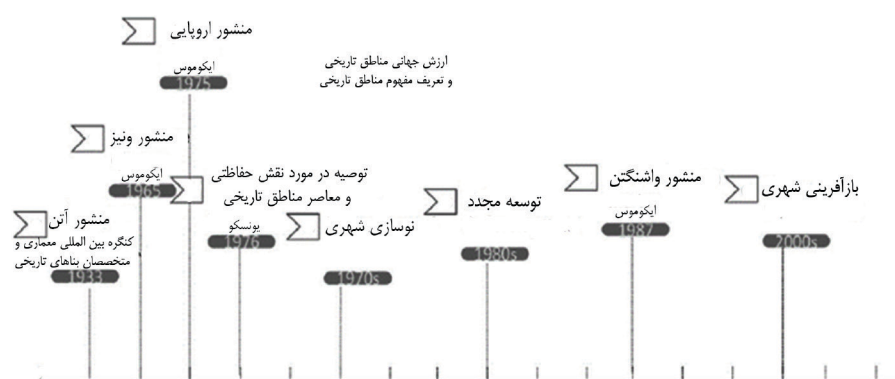
28. Shinde, "Pilgrimage and the Environment: Challenges in a Pilgrimage Centre", *Current Issues in Tourism*, no. 4 (2007): 343.

29. Chandan & Kumar, "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India", 474.

ت ۲. سیر زمانی ابتکارات حفاظتی در جهان، برگرفته از:

Chandan & Kumar, "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India", *Urban Management*, no. 3 (2019): 472-484.

شهری شد. اهمیت زیارت در اقتصاد شهری، تخریب بافت تاریخی را از دو طریق سرعت بخشید: نخست، اتصال مجموعه مقدس به محورهای اصلی حمل‌ونقل و دوم، تغییر الگوی کاربری زمین از کاربری مسکونی به تجاری، به نحوی که با افزایش قیمت زمین و رقابت بین سهامداران مختلف در تملک زمین، روند آزادسازی زمین از محله‌های مسکونی و واگذاری کاربری تجاری به آنها تسریع شد.^{۳۴} به این ترتیب تجاری‌سازی زیارت، کالاشدگی فضای شهری، سوداگری املاک و مستغلات را موجب شده و تغییر ریخت ارگانیک و منظر شهر را در گذر زمان به همراه داشته است.^{۳۵} از طرفی، تأثرات ناشی از دنیای مدرن و عدم همسازی و تناسب توسعه‌های صورت گرفته با مفهوم زیارت، نوعی التقاط‌گرایی را دامن زده که بعضاً بر وجه خاصی از تأمین نیازهای زائران توجه داشته و به سایر وجوه معنایی تشرف بی‌توجه بوده است. چنین اقدامات و مناقشات فضایی مربوط به اماکن مقدس و فضاهای مذهبی، لایه‌هایی از نیروهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، و روانی را به واکنش واداشت.^{۳۶} کوچر^{۳۷} چنین مواردی را نشان‌دهنده «ورشکستگی اخلاقی و تهی بودن معماری مدرن و انگیزه‌های خودکشی برنامه‌ریزی شهری معاصر — برنامه‌ریزی روند — سازگار شدن با فشارها» توصیف کرده است.^{۳۸}

در طول دهه ۱۹۸۰، تفکر در مورد مقوله دسترس در شهرهای مقدس به سمت یک رویکرد یکپارچه‌تر تکامل یافت که هدف آن محدود کردن دسترسی وسایل نقلیه و در عین حال تأکید بر نقش حمل‌ونقل عمومی بود. بر این اساس، شهرهای مقدس به صورت مناطق متحدالمرکز برنامه‌ریزی شده به همراه یک محدوده مقدس احاطه شده توسط یک منطقه کم‌تردد / پیاده در نظر گرفته شدند که توسط مسیرهای حلقوی متوالی با هدف توزیع جریان‌های ترافیکی شعاعی احاطه شده بودند.^{۳۹}

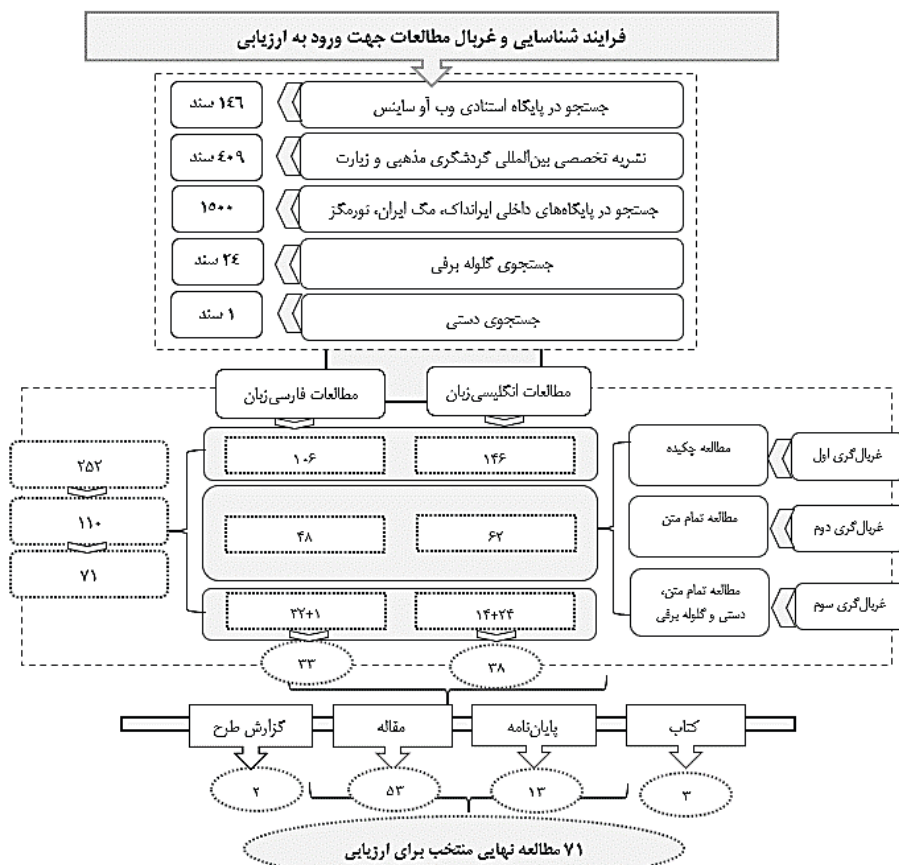
در ادامه و بر اساس رویکرد منطقه حفاظت‌شده شهری (CA)^{۴۰} در این دهه، و با در نظر گرفتن اهداف فیزیکی شامل حفاظت و ارتقای کیفیت حوزه‌های نیازمند توجه و تمهیداتی به منظور پیشگیری از فرسودگی و زوال در توسعه مجدد، باززنده‌سازی و بهسازی مطرح شد.^{۴۱} در راستای سیر تکاملی رویکردهای مداخله، امروزه حفاظت از شهرهای زیارتی و سایر مناطق شهری تاریخی بخش جدایی‌ناپذیر از سیاست‌های منسجم توسعه اقتصادی و اجتماعی محسوب می‌شود.^{۴۲} دغدغه اصلی حفاظت، در مورد مراکز زیارتی، به منظور پاسخ‌گویی به نیازهای حال و آینده ساکنان، احیای عملکرد شهر و در نتیجه حفاظت از بافت سنتی شهری است.^{۴۳} که یکی از استراتژی‌های توسعه محسوب می‌شود و در بلندمدت، حیات زندگی شهری و اقتصاد مراکز شهرهای تاریخی را تضمین می‌کند.^{۴۴} از این رو اتخاذ رویکرد جامع حفاظتی، همگام با دگردیسی‌های کالبدی و تغییرات محیطی با توجه به مسائل پایداری در مکان‌های مقدس، حائز اهمیت شده،^{۴۵} هر چند برنامه‌ریزی به منظور تحقق پایداری در مکان‌های میراثی به دلیل پیوند ناگسستنی‌شان با گذشته، به طور قابل توجهی متفاوت است.^{۴۶} در همین راستا، آگاهی یافتن ساکنان محلی از ارتباط اساسی بین معماری و معنویت شهر در جایگاه یک مرکزیت مذهبی ضرورت دارد تا در املاک خود از طریق حفاظت، سرمایه‌گذاری کنند.^{۴۷}

۲. روش شناسی

در پژوهش حاضر به منظور بررسی جامع پیشینه مداخلات انجام شده در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، از «مرور ساختارمند ادبیات تحقیق» به مثابه یکی از روش‌های متداول در پیشینه پژوهی، استفاده شده است. مرور ادبیات تحقیق، روشی ساختارمند، صریح، و قابل تکرار برای شناسایی، ارزیابی، و تحلیل مجموعه مطالعات موجود تکمیل شده، ثبت شده، و تولید شده از سوی پژوهشگران و متخصصان است،^{۴۸} تا به تلخیص ادبیات حاضر در یک زمینه موضوعی بیانجامد و از بررسی کارهای پیشین و اخیر، شناسایی زمینه‌های تحقیقاتی مفید امکان پذیر شود.^{۴۹} پژوهش پیش رو مطالعه‌ای کاربردی است که به لحاظ نوع هدف، تحلیلی، به لحاظ منطق استدلال به اقتضای ماهیت مسئله، استقرایی، و به لحاظ راهیابی به نتیجه، بهره‌مند از پارادایم کیفی است. از راهبرد کیفی تحلیل محتوا به منظور تحلیل نظام‌دار داده‌ها در جهت احصای شبکه مسائل مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی استفاده شده و از راهبرد استدلال منطقی به منظور تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری در خروجی این مطالعه بهره گرفته شده است. تا کنون، پروتکل‌های مختلفی با تعدد گام‌های متوالی و مختلف به منظور انجام مطالعات نظام‌مند منطبق بر نظرات صاحب‌نظران مختلف عرضه شده است؛ پروتکل مرور پیشینه در این مطالعه، مبتنی بر چارچوب فینک (۲۰۱۴) و متشکل از هفت گام شامل انتخاب پرسش هدایت‌کننده روند مطالعه، کتاب‌شناسی، انتخاب اصطلاحات جستجو، اعمال معیارهای عملی غربالگری، انجام مرور نظام‌مند، و تحلیل داده‌هاست. جستجوی پژوهش‌های انگلیسی در پایگاه استنادی وب آو ساینس^{۵۰} و جستجوی پژوهش‌های فارسی در پایگاه‌های استنادی ایرانداک، نورمگز، و مگیران در بازه‌های زمانی از سال ۱۳۷۶ تا ۱۴۰۱ ش / ۱۹۹۷ تا ۲۰۲۲م انجام شده است. در گام نخست و با استفاده از جستارهای جستجو نظیر مداخلات

شهری^{۵۱}، مرمت شهری^{۵۲}، بهسازی شهری^{۵۴}، بازآفرینی شهری^{۵۴}، حفاظت شهری^{۵۵}، باززنده‌سازی شهری^{۵۶}، بازسازی شهری^{۵۷}، توسعه شهری^{۵۸}، و نوسازی شهری^{۵۹} به همراه کلید ترکیبی «+» و واژه زیارت^{۶۰} ۱۵۰۰ پژوهش فارسی و ۱۴۶ پژوهش انگلیسی استخراج شد که بر اساس عنوان و چکیده بررسی شده‌اند و از بین آنها پژوهش‌های تکراری و دآوری نشده و پژوهش‌های نمایه شده به زبانی غیر از زبان‌های انگلیسی و فارسی حذف شده‌اند. در ادامه، چکیده همه پژوهش‌های باقی‌مانده بررسی شدند و ۱۰۶ مطالعه فارسی‌زبان و ۶۲ مطالعه انگلیسی‌زبان انتخاب شد.

ت ۳. فرایند شناسایی و غربال مطالعات جهت ورود به ارزیابی

پژوهش‌های متمرکز بر مقیاس واحد معماری حرم‌های زیارتی و مطالعات مرتبط با سایت‌های طبیعی مقدس، نظیر مناظر مقدس حفاظت‌شده مانند کوه، جنگل، و آتشفشان که دارای عنصر حرم زیارتی نیستند، از هدف مرور حاضر خارج شدند. در ادامه، متن کامل پژوهش‌های منتخب به‌منظور پاسخ‌گویی به پرسش پژوهش استخراج شدند و با انتخاب ۴۷ مطالعه نهایی، سایر پژوهش‌ها شامل ۱۲۱ مطالعه حذف شدند.

در ادامه، جزئیات اطلاعات ساختاری و محتوایی پژوهش‌های منتخب به‌منظور دسته‌بندی و تلخیص اطلاعات، استخراج شدند و زمینه تحلیل آنها به‌منظور پاسخ به پرسش تحقیق فراهم شد. در «ت ۳» فرایند شناسایی و غربال مطالعات برای ورود به ارزیابی نهایی و در «جدول ۱» مطالعات منتخب برای مرور نظام‌مند مشاهده می‌شود.

۳. یافته‌ها

۳.۱. بررسی ساختار مطالعات

تحلیل ساختاری مطالعات منتخب بر مبنای گرایش پژوهش‌ها، زمان انتشار مطالعات، نوع ادیان مورد مطالعه، و موقعیت جغرافیایی مطالعات بررسی شده است.

۳.۱.۱. فراوانی مطالعات به تفکیک گرایش پژوهش

با توجه به تنوع در فراوانی گرایش و حوزه‌های مختلف پژوهش در مورد مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، اقبال و علاقه روزافزون محققان نسبت به پژوهش پیرامون این موضوع در بسیاری از حوزه‌ها مشاهده می‌شود. بخش عمده این مطالعات در حوزه ساخت محیط مصنوع است که رشته‌های معماری و شهرسازی با غلبه گرایش طراحی شهری را در بر می‌گیرد.

جدول ۱. مطالعات منتخب برای مرور نظام‌مند پژوهش.

شماره	نویسندگان	نوع سند	سال	مکان
مطالعات فارسی‌زبان				
۱	قلندریان گلختمی	پایان‌نامه	۱۳۹۷	مشهد (ایران)
۲	امیرفخریان	پایان‌نامه	۱۳۹۴	مشهد (ایران)
۳	پورحسین روشن	پایان‌نامه	۱۳۹۸	رشت (ایران)
۴	خدائیان کریم	پایان‌نامه	۱۳۹۲	مشهد (ایران)
۵	امینی	پایان‌نامه	۱۳۹۵	مشهد (ایران)
۶	فرجی	پایان‌نامه	۱۳۹۴	تهران (ایران)
۷	عباچی	پایان‌نامه	۱۳۹۷	مشهد (ایران)
۸	قادر	پایان‌نامه	۱۳۹۸	مشهد (ایران)
۹	اسلامی	پایان‌نامه	۱۳۹۹	قم (ایران)
۱۰	جاهد بزرگان	پایان‌نامه	۱۳۹۸	تهران (ایران)
۱۱	روحانی‌نژاد	پایان‌نامه	۱۳۹۶	قزوین (ایران)
۱۲	خزایی	پایان‌نامه	۱۳۹۷	مشهد (ایران)
۱۳	طرح حریم رضوی	گزارش	۱۳۹۹	مشهد (ایران)
۱۴	طرح جامع حرم مطهر حضرت معصومه (س)	گزارش	۱۳۹۷	قم (ایران)
۱۵	پندار	مقاله	۱۳۹۹	نجف (عراق)
۱۶	رضازاده اردبیلی و پیغامی	مقاله	۱۳۹۱	اردبیل (ایران)
۱۷	صفدری و همکاران	مقاله	۱۳۹۳	مشهد (ایران)
۱۸	نقی‌زاده	مقاله	۱۳۹۳	مشهد (ایران)
۱۹	توانگر و فرهادی	مقاله	۱۴۰۱	تهران (ایران)
۲۰	اسلامی و همکاران	مقاله	۱۴۰۱	قم (ایران)
۲۱	نژادغی	مقاله	۱۳۹۴	شیراز (ایران)
۲۲	کریمی و رحیمی	مقاله	۱۳۹۷	تهران (ایران)
۲۳	عباچی و همکاران	مقاله	۱۳۹۷	مشهد (ایران)
۲۴	نجیب کازرکار و همکاران	مقاله	۱۳۹۴	مشهد (ایران)
۲۵	عاشوری	مقاله	۱۳۹۲	تهران (ایران)
۲۶	سرخیلی و همکاران	مقاله	۱۳۹۲	مشهد (ایران)
۲۷	رهنما و امیر فخریان	مقاله	۱۳۸۴	مشهد (ایران)
۲۸	ناجی میدانی و همکاران	مقاله	۱۳۹۴	مشهد (ایران)
۲۹	حسین زاده و همکاران	مقاله	۱۴۰۰	مشهد (ایران)
۳۰	زیاری و همکاران	مقاله	۱۳۹۲	مشهد (ایران)
۳۱	نورایی و خلیل پرور	مقاله	۱۳۹۹	اصفهان (ایران)
۳۲	مولایی	مقاله	۱۴۰۰	تهران (ایران)
۳۳	نبی‌زاده ذوالپیرانی	مقاله	۱۴۰۰	رشت (ایران)

30. R. Saliba, "Sites of Worship: From Makkah to Karbala; Reconciling Pilgrimage, Speculation and Infrastructure", in *Urban Design in the Arab World*, Routledge, 2016, 180.
31. Maroufi & Rosina, "Cities Hosting Holy Shrines: The Impact of Pilgrimage on Urban Form", 41.
32. Saliba, "Sites of Worship: From Makkah to Karbala; Reconciling Pilgrimage, Speculation and Infrastructure", in *Urban Design in the Arab World*, Routledge, 2016, 180.
33. Ibid.
34. Maroufi & Rosina, "Cities Hosting Holy Shrines: The Impact of Pilgrimage on Urban Form", 34-41.
35. ibid, 41.
36. D.F. Shmueli, et al., "Conflict over Sacred Space: The Case of Nazareth". *Cities*, 2014, 133.
37. Kutcher
38. ESM. Touba, *Conservation in an Islamic Context a Case Study of Makkah*, PhD thesis, United Kingdom: Durham University, 1997, 117.

۲.۱.۳. زمان انتشار مطالعات

بررسی روند زمان انتشار مطالعات فارسی و انگلیسی زبان در حوزه مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، گویای افزایش انتشار مطالعات فارسی و انگلیسی در دهه اخیر است؛ به نحوی که انتشار نیمی از مطالعات در این بازه صورت پذیرفته است. این موضوع اهمیت نگاه نقادانه به حوزه مداخلات شهری در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی را برای محافل علمی در دهه اخیر نشان می‌دهد.

۳.۱.۳. ادیان، مذاهب و جریان‌های اعتقادی مورد مطالعه

مداخلات در زمینه‌های دینی - مذهبی گوناگون؛ از جمله اسلام، هندوئیسم، بودیسم، مسیحیت، بهائیت، و یهودیت در جامعه آماری مطالعات مورد بررسی، با نحوه برخورد متنوع، و با توجه به تفاوت بستر، مبنای پژوهش قرار گرفته‌اند. فراوانی مطالعات انجام‌شده در زمینه دین اسلام و مذهب تشیع در ۴۸ مورد، سهم بیشتری از اسناد مورد واکاوی در مطالعه حاضر را داشته است.

۶۰	Farhan & et al [c]	مقاله	۲۰۲۱	نجف (عراق)
۶۱	Farhan & et al [d]	مقاله	۲۰۲۱	نجف (عراق)
۶۲	Farhan & et al	مقاله	۲۰۲۲	نجف (عراق)
۶۳	Hussam & et al	مقاله	۲۰۲۱	نجف (عراق)
۶۴	Shinde	مقاله	۲۰۱۱	ورینداوان (هند)
۶۵	Qurashi	مقاله	۲۰۱۷	مکه
۶۶	Ambrósio & et al	مقاله	۲۰۱۹	کمیونو دسنت دیگو (پرتغال)
۶۷	Shepherd	مقاله	۲۰۱۸	چین (ووتا)
۶۸	Shinde	مقاله	۲۰۱۸	ورینداوان و شیردی (هند)
۶۹	Liutikas	مقاله	۲۰۲۰	لیتوانی
۷۰	Collins-Kreiner & Gatrell	مقاله	۲۰۰۶	حيفا (اسرائیل)
۷۱	Collins-Kreiner [a]	مقاله	۲۰۱۰	مکان‌های زیارتی اسرائیل

شماره	نویسندگان	نوع سند	سال	مکان
مطالعات انگلیسی زبان				
۳۴	Soljan & Liro	کتاب	۲۰۲۱	اروپا
۳۵	Bianca	کتاب	۲۰۰۰	مکه و مدینه (عربستان)
۳۶	Saliba	کتاب	۲۰۱۶	شهرهای زیارتی عراق
۳۷	Touba	پایان نامه	۱۹۹۷	مکه (عربستان)
۳۸	Balestrieri & Congiu	مقاله	۲۰۱۷	ساردینیا (ایتالیا)
۳۹	Llurdes & Romagosa	مقاله	۲۰۱۶	مانرسا (اسپانیا)
۴۰	Santos Solla & Pena Cabrera	مقاله	۲۰۱۴	سنت دیگو دکامپوستلا (اسپانیا)
۴۱	Chandan & Kumar	مقاله	۲۰۱۹	مراکز زیارتی هند
۴۲	Maroufi & Rosina	مقاله	۲۰۱۷	مکه و مشهد (عربستان و ایران)
۴۳	Sharma	مقاله	۲۰۱۶	کاترا (هند)
۴۴	Shinde	مقاله	۲۰۱۲	ویندوران (هند)
۴۵	Kumar & Singh	مقاله	۲۰۲۰	ایودیا (هند)
۴۶	Abraham	مقاله	۲۰۰۴	نجف (عراق)
۴۷	Solkiewicz-Kos	مقاله	۲۰۱۹	چستوخا (لهستان)
۴۸	Forney	مقاله	۲۰۱۱	سنت دیگو دکامپوستلا (اسپانیا)
۴۹	Ghahremani & Hashemi	مقاله	۲۰۱۸	مشهد (ایران)
۵۰	Hussein	مقاله	۲۰۱۳	شهرهای زیارتی عراق
۵۱	Shinde	مقاله	۲۰۰۷	تیرومالا و تیروپاتا (هند)
۵۲	Soljan & Liro	مقاله	۲۰۲۲	اروپا
۵۳	Woodward	مقاله	۲۰۰۴	کلیساهای بریتانیا، سریلانکا و مکه
۵۴	Shinde & Olsen	مقاله	۲۰۲۰	هند
۵۵	Farhan & et al	مقاله	۲۰۱۶	نجف (عراق)
۵۶	Farhan & et al	مقاله	۲۰۱۸	کربلا (عراق)
۵۷	Farhan & et al	مقاله	۲۰۲۰	نجف (عراق)
۵۸	Farhan & et al [a]	مقاله	۲۰۲۱	نجف (عراق)
۵۹	Farhan & et al [b]	مقاله	۲۰۲۱	نجف (عراق)

39. Saliba, "Sites of Worship: From Makkah to Karbala; Reconciling Pilgrimage, Speculation and Infrastructure", 180.
40. Conservation Area
41. Chandan & Kumar, "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India", 475.
42. Ibid, 477.
43. Santos Solla & Pena Cabrera, "Management of Tourist Flows, The Cathedral of Santiago de Compostela", 732.
44. S. Farhan, et al., "The Transformation of the Inherited Historical Urban and Architectural Characteristics of Al-Najaf's Old City and Possible Preservation Insights", *Frontiers of Architectural Research*, no. 4 (2020): 835.

ادامه جدول ۱.

مطالعات منتخب برای مرور نظام‌مند پژوهش.

۴.۱.۳. فراوانی مطالعات بر مبنای موقعیت جغرافیایی

به لحاظ پراکندگی جغرافیایی مکان مطالعات، جنوب غرب آسیا با فراوانی ۵۵ مطالعه در جامعه آماری مطالعه حاضر، سهم بیشتری از تحقیقات این حوزه را یافته است. در میان مطالعات فارسی زبان داخلی که در حدود نیمی از اسناد مورد بررسی این مطالعه هستند، تعداد مطالعات انجام شده در داخل ایران (۳۳ مطالعه)، در قیاس با سایر حوزه های جغرافیایی بیشتر هستند. تعداد مطالعات جنوب شرق آسیا و اروپا تقریباً همسان بودند. در «جدول ۲» فراوانی مطالعات بر مبنای موقعیت جغرافیایی و ادیان مورد نظر مشاهده می شود.

۴.۲. بررسی محتوای مطالعات

استخراج اطلاعات محتوایی پژوهش های مطالعه شده، به منظور گونه بندی ابعاد مسئله دار مداخلات در بافت پیرامون حرم های زیارتی با استفاده از راهبرد تحلیل محتوا، در قالب «جدول ۳» انجام شده است.

۴. تجزیه و تحلیل

مرور نظام مند از مطالعه های انجام شده در زمینه مداخلات شهری در بافت پیرامون حرم های زیارتی در پژوهش حاضر، نشان می دهد که علاقه به انجام تحقیقات در این حیطه در طول دو دهه اخیر شتاب گرفته است (به استثنای یک مطالعه،

45. Shinde, *The Environment of Pilgrimage in the Sacred Site of Vrindavan, India*. PhD thesis. Australia, Melbourne: Monash University, 2008, 1.

46. N. Nasser, "Planning for Urban Heritage Places: Reconciling Conservation, Tourism, and Sustainable Development". *Planning Literature*, no. 4 (2003): 468.

47. Farhan, et al., "Analysing the Transformed Urban Patterns of Al-Najaf Historical Center: Urgent Issues and Possible Solutions", in IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, no. 1, (2021-d), 8.

48. A. Fink, *Conducting Research Literature Reviews: From the Internet to Paper*. Sage publications, 2014, 3.

49. J. Rowley & F. Slack, "Conducting a Literature Review". *Management Research News*, no. 6 (2004): 32.

جدول ۲. پراکندگی جغرافیایی مکان مطالعات و ادیان، مذاهب و جریان های اعتقادی مورد مطالعه.

توزیع جغرافیایی مطالعات به تفکیک کشور و شهر				ادیان، مذاهب و جریان های اعتقادی مورد مطالعه			
منطقه	کشور	فراوانی	درصد	شهر	دین / مذهب	کشور	فراوانی
جنوب غرب آسیا	ایران	۳۴	۷۴/۳۲٪ (۵۴ مطالعه + ۱ نمونه تطبیقی)	مشهد، قم، تهران، اردبیل، شیراز، اصفهان، رشت، قزوین	اسلام (شیع)	ایران	۳۴
	عربستان	۵		مکه، مدینه	اسلام (سنت)	عربستان	۵
	عراق	۱۴		کربلا، نجف	اسلام (سنت)	عراق	۱۴
	اسرائیل	۲		حيفا و شهرهای زیارتی اسرائیل	بودیسم	اسرائیل	۲
جنوب شرق آسیا	هند	۸	۱۳/۵۱٪ (۱۰ مطالعه + ۱ نمونه تطبیقی)	ویندوران، ایودیا، کاترا، شیردی، تیرومالا و تیروپاتا و مراکز زیارتی هند	هندوئیسم	هند	۸
	سريلانكا	۱		کندی	هندوئیسم	سريلانكا	۱
	چین	۱		ووتا	هندوئیسم	چین	۱
اروپا	لهستان	۱	۱۲/۱۶٪ (۹ مطالعه + ۱ نمونه تطبیقی)	چستوخا	مسیحیت	لهستان	۱
	اسپانیا	۲		سنت دیگو د کامپوستلا، مانرسا	مسیحیت	اسپانیا	۲
	ایتالیا	۱		ساردینیا	مسیحیت	ایتالیا	۱
	لیتوانی	۱		***	مسیحیت	لیتوانی	۱
	پرتغال	۱		کمیون دست دیگو	مسیحیت	پرتغال	۱
	بریتانیا	۱		***	فرقه بهائیت	بریتانیا	۱
	اروپا	۲		***	یهودیت	اروپا	۲
					یهودیت	اسرائیل	۱

50. web of science
51. urban Interventions
52. urban restoration
53. urban rehabilitation
54. urban regeneration
55. urban conservation
56. urban revitalization
57. urban reconstruction
58. urban development
59. urban renewal
60. pilgrimage
61. D. Liutikas, "Management of Pilgrimages in Lithuania: Resources, Stakeholders and Projects", *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 2 (2020): 45-61.
62. A.K. Sharma, "Revitalizing the Urban Development Scenario-Contemporary Katra Town", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, (2016): 236-248.
63. S. Bianca, *Urban Form in the Arab World: Past and Present* (United Kingdom: Thames and Hudson Press, 2000).

جدول ۳. تحلیل محتوای اطلاعات در منابع مقاله حاضر.

بعد عملکردی	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
تغییر در الگوی کاربری اراضی	(عباچی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلخلمی، ۱۳۹۵)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (Shinde, 2012)، (Farhan & et al., 2016; 2020; 2021[a]; 2021[c]; 2021[d])، (Maroufi & Rosina, 2017)، (Sharma, 2016)
تغییر نقش سنت‌های محلی به تجاری	(قادر، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلخلمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (Gharemani & Hashemi, 2018)، (Qurashi, 2017)، (Farhan & et al., 2022)، (Balestrieri & Congiu, 2017)
تغییر مقیاس و عملکرد جدید	(پندار، ۱۳۹۹)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (روحانی نژاد، ۱۳۹۶)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (قلندریان گلخلمی، ۱۳۹۵)
تبدیل مقصد زیارتی به گردشگری	(فرجی، ۱۳۹۴)، (توانگر و فرهادی، ۱۴۰۱)، (Shepherd, 2018)، (Shinde & Olsen, 2020)، (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014)، (Collins-Kreiner & Gatrell, 2006)، (Collins-Kreiner, 2010)، (Shinde, 2012; 2018)، (Qurashi, 2017)
ناسازگاری کاربری‌ها	(اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلخلمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014)، (Qurashi, 2017)
تناقض توسعه‌های عمرانی با نیازها و ارزش‌های شهر زیارتی	(جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلخلمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (قادر، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (Farhan & et al., 2021[a]; 2021[c])
اولویت نیازهای زائران و نادیده گرفتن کاربری‌های پشتیبان محلی	(خزایی، ۱۳۹۷)، (عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (Shinde, 2007)، (Farhan & et al., 2016)، (Forney, 2011)، (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014)
کمبود پارکینگ	(امینی، ۱۳۹۵)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (Chandan & Kumar, 2019)، (Liutikas, 2020)، (Woodward, 2004)، (Farhan & et al., 2018)، (Bianca, 2000)
افزایش کاربری فعالیت‌های گردشگری	(جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قادر، ۱۳۹۸)، (پندار، ۱۳۹۹)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (Shepherd, 2018)، (Farhan & et al., 2021[b]; 2022)، (Collins-Kreiner & Gatrell, 2006)، (Woodward, 2004)، (Soljan & Liro, 2022)، (Collins-Kreiner, 2010)، (Qurashi, 2017)، (Shinde, 2007; 2011; 2012; 2018)
کمبود خدمات زیرساختی و اساسی متناسب با تقاضا	(قلندریان گلخلمی، ۱۳۹۵)، (قادر، ۱۳۹۸)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (امینی، ۱۳۹۵)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (پورحسین روشن، ۱۳۹۸)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (Solkiewicz-Kos, 2019)، (Ambrósio & et al., 2019)، (Shinde & Olsen, 2020)، (Chandan & Kumar, 2019)، (Liutikas, 2020)، (Collins-Kreiner, 2010)، (Farhan & et al., 2018; 2021[b])، (Shinde, 2007)
تحمیل بارگذاری کارکردی بیش از ظرفیت استانه شهر زیارتی	(کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (Farhan & et al., 2016)، (Shinde, 2007)، (Abraham, 2004)
تبدیل فرهنگ زیارت به صنعت زیارت	(فرجی، ۱۳۹۴)، (قلندریان گلخلمی، ۱۳۹۵)، (Qurashi, 2017)، (Shinde, 2012)، (Gharemani & Hashemi, 2018)، (Woodward, 2004)
تداخل فعالیت‌ها با تأثیرات منفی	(عباچی، ۱۳۹۷)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (Farhan & et al., 2021[b])
عدم تعادل در حراست از میراث، اقتصاد، عملکرد و زیست شهری	(عباچی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (Farhan & et al., 2016)
تبدیل تجربیات معنوی زائران به بازدیدکنندگان گردشگر	(عباچی، ۱۳۹۷)، (Shinde, 2012)، (Collins-Kreiner & Gatrell, 2006)، (Qurashi, 2017)

64. Shinde, "Place-making and Environmental Change in a Hindu Pilgrimage Site in India", 116-127.

65. J.C. Llurdes and F. Romagosa. "Ignatius of Loyola's Traces in Manresa, Another Missed Opportunity for Religious Tourism?", *PASOS: Revista de Turismo Patrimonio Cultural*, no. 4 (2016): 1041-1056.

66. M. Balestrieri and Tanja Congiu, "Rediscovering Rural Territories by Means of Religious Route Planning". *Sustainability*, no. 3 (2017): 1-13.

67. Santos Solla, and Pena Cabrera, "Management of Tourist Flows, The Cathedral of Santiago de Compostela", 719-735.

۶۸. محمد نقی زاده، «هویت شهر و کمال بخشی به یافت تاریخی آن، مطالعه موردی: مشهد مقدس»، *هویت شهر*، دوره ۸، ش. ۱۹ (پاییز ۱۳۹۳): ۱۹-۳۴.

ادامه جدول ۳.

نتایج پایایی مطالعه پایلوت، تدوین: نگارندگان.

انتشار مابقی مطالعات مورد بررسی، مربوط به بعد از سال ۲۰۰۰ (است) که حاکی از معطوف شدن تمرکز محافل تخصصی و علمی داخلی و خارجی، به پیامدهای این دسته از مداخلات و هشداری برای مدیران و تصمیم‌سازان شهری در مورد تبعات مترتب بر اقدامات نسنجیده است.

در پژوهش‌های مورد بررسی، به نقش‌های مختلف، بیانکا،^{۶۳} شینده،^{۶۴} لوردس و کارلس،^{۶۵} بالستیر و کنجیو،^{۶۶} و نیازمندی‌ها، و انتظارات افراد در طیف زائر تا گردشگر و ارتباط آن با نحوه مواجهه مدیریت شهری در مداخلات بافت پیرامون حرم‌های زیارتی اشاره شده است. تأکید عمده در این پژوهش‌ها بر نقش گردشگر و گردشگری مذهبی، نسبت به نقش زائر و زیارت بوده است؛ ازجمله، مطالعات لیوتیکاس،^{۶۱} شارما،^{۶۲}

بعد سیاسی - نهادی	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
مداخلات اقتدارگرایانه ناشی از تصمیم‌گیری‌های سیاسی و طرح‌های غیر کارشناسی توسعه شهری	(نزداعی، ۱۳۹۴)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (Farhan & et al., 2021[c]; 2021[d]), (Ghahremani & Hashemi, 2018), (Maroufi & Rosina, 2017), (Collins-Kreiner & Gatrell, 2006)
رویه‌های دیر هنگام، پرونده‌های قضایی	(طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (Chandan & Kumar, 2019)
دیدگاه ناکافی و اشتباه مشاوران نسبت به بافت پیرامون حرم	(طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (زیاری و همکاران، ۱۳۹۲)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (قلندریان، ۱۳۹۵)، (Farhan & et al., 2021[c]), (Ghahremani & Hashemi, 2018)
مداخله ضعیف ذینفعان حرفه‌ای برای مدیریت و ترویج فرهنگ حفاظت	(عباجی، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (Farhan & et al., 2021[c]; 2021[d])
عدم آگاهی از اهمیت حفظ و صیانت از میراث فرهنگی و معماری	(عباجی، ۱۳۹۷)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Farhan & et al., 2020; 2021[a]; 2021[c]), (Kumar & Singh, 2017)
چارچوب ناکافی قانونی و نهادی، غیاب قوانین و سیاست‌های حفاظتی روشن	(قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Kumar & Singh, 2017)، (Farhan & et al., 2020; 2021[a]; 2021[b]), (Maroufi & Rosina, 2017)
عدم همکاری گروه‌های مختلف (مقامات مرکزی دولتی و شبه‌دولتی، متخصصان، دانشگاهیان، مالکان و سهامداران)	(قادر، ۱۳۹۸)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (Farhan & et al., 2020; 2021[c]), (Ambrósio & et al., 2019)
نهادهای متولی متعدد تصمیم‌گیر و تأثیرگذار با اهداف متفاوت	(رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (Ambrósio & et al., 2019)
عدم پیروی از ضوابط و قوانین آئین‌نامه	(رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Sharma, 2016)
خلاء نهادهای مدیریتی و مسئولیت مراجع	(عباجی، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Shinde, 2012; 2018)

۶۹ قلندریان گلخطمی، تبیین مفهوم کیفیت محیط در نوسازی بخش مرکزی کلان‌شهر مذهبی مشهد.

۷۰. طرح حریم رضوی.

۷۱. معصومه توانگر و جواد فرهادی، «تحلیل انتقادی تأثیرات طرح‌های توسعه شهری بر تخریب اماکن ارزشمند در شهر زیارتی - گردشگری مشهد»، مجله خراسان بزرگ، ش. ۴۶ (۱۴۰۰): ۷۱-۸۴.

72. Touba, *Conservation in an Islamic Context a Case Study of Makkah*.

73. Bianca, *Urban Form in the Arab World: Past and Present*.

74. M. Hussein, "From Courtyard to Monument: Effect of Changing Social Values on Spatial Configuration of 'the Cities of the Holy Shrines' in Iraq", *Iraqi Journal of Architecture & Planning*, no. 1 (2013): 1-23.

ادامه جدول ۳.

تحلیل محتوای اطلاعات در منابع مقاله حاضر.

مانند توبا،^{۷۲} بیانکا،^{۷۳} حسین،^{۷۴} قهرمانی و هاشمی،^{۷۵} شارما،^{۷۶} لوردس و کارلس،^{۷۷} بالستریر و کنجیو،^{۷۸} کومار و سینق،^{۷۹} قلندریان گلخطمی،^{۸۰} و توانگر و فرهادی^{۸۱} مشخصاً به اتخاذ رویکرد مداخله پرداخته‌اند و درصدد رد یا تأیید آن هستند؛ برخی دیگر به‌صراحت به این موضوع نپرداخته‌اند؛ مطالعات سالیجان و لیرو^{۸۲}، چاندان و کومار،^{۸۳} ۲۰۱۹؛ فورنی^{۸۴}، شینده^{۸۵} ازجمله آنها هستند. استفاده نامشخص و نبود تعریف دقیق از نقش، رویکرد، و معیارهای مداخله منجر به کاهش کیفیت

ساتوس سولا و پناکابرا^{۶۷}. در این میان دسته‌ای از مطالعات به‌ویژه در زمینه اسلامی و شیعی، پژوهشگرانی مانند نقی‌زاده،^{۶۸} قلندریان گلخطمی،^{۶۹} طرح حریم رضوی،^{۷۰} و توانگر و فرهادی^{۷۱} نگاه نقادانه نسبت به این موضوع داشته‌اند. به‌نظر می‌رسد با توجه به جابه‌جایی مرزهای بین زائر - گردشگر و تغییر یا تلفیق نقش این دو، ادبیات جدیدی در حوزه مدیریت بافت پیرامون حرم‌های زیارتی برای پاسخ‌گویی به چالش‌های پیش رو در حال شکل‌گیری است. با وجود اینکه برخی از پژوهشگران

عدم پیروی از اسناد فرادست	(مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۷)، (Bianca, ۲۰۰۰)، (Shinde, ۲۰۱۸)، (توانگر و فرهادی، ۱۴۰۱)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (عباجی و همکاران، ۱۳۹۷)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (قادر، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)، (Liutikas, 2020)، (Farhan & et al., 2018)، (Ambrósio & et al., 2019)، (Collins-Kreiner & Gatrell, 2006)، (Maroufi & Rosina, 2017)
تعارض منافع گروه‌های خاص متنفذ (کشمکش و تنش بین گروه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی ذی‌نفع و ذی‌نقوذ)	(عباجی و همکاران، ۱۳۹۷)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)
تمایل دولت بر هژمونی بخش خصوصی	(جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (عباجی و همکاران، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)، (عباجی، ۱۳۹۷)
اقتصاد دستوری و مداخله‌گری از موضع بالا (توزیع رانت، فروش تراکم، صدور پروانه و غیره برای گروه‌های خاص)	(قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)، (عاشوری، ۱۳۹۲)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (Solkiewicz-Kos, 2019)
بخشی‌نگری در مدیریت با بافت	(خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (قادر، ۱۳۹۸)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)، (Shinde, 2012)
تصاحب املاک واقع بر مسیر طرح‌های توسعه با استفاده از قوه قهریه	(رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (عاشوری، ۱۳۹۲)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (Farhan & et al., 2021[b])
وضع ضوابط و تصویب طرح‌های انتزاعی	(رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (ناجی میدانی و همکاران، ۱۳۹۴)
نقض اصول توسعه پایدار شهری	(قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (Farhan & et al., 2021[b])
قطع ارتباط جامعه محلی و شورای شهر در مورد چشم‌انداز آینده مرکز زیارتی	(قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)، (Solkiewicz-Kos, 2019)، (Ambrósio & et al., 2019)، (Farhan & et al., 2016; 2021[b]; 2021[c])
فقدان برنامه‌ریزی علمی و جامع مداخله	(مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (قادر، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)، (رضا زاده اردبیلی و پیغامی، ۱۳۹۱)، (Farhan & et al., 2022)، (Ambrósio & et al., 2019)
موازی‌کاری طرح‌های متعدد و مختلف	(قلندریان گلخطمی، ۱۳۹۵)
بی‌توجهی به اصول پدافند غیرعامل	

75. H. Ghahremani and N. Hashemi, "A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study: Central Area Surrounding the Holy Shrine, Mashhad, Iran", *Armanshahr Architecture & Urban Development*, no. 22 (2018): 51-68.

76. Sharma, "Revitalizing the Urban Development Scenario-Contemporary Katra Town", 236-248.

77. Lurdes and Romagosa, "Ignatius of Loyola's traces in Manresa. Another missed opportunity for religious tourism?", 1041-1056.

78. Balestrieri and Congiu, "Rediscovering Rural Territories by Means of Religious Route Planning", 1-13.

ادامه جدول ۳.

نتایج پایایی مطالعه پیلوت، تدوین: نگارندگان.

دسته‌ای از تحقیقات شده است؛ مانند مطالعات سولکیویچ^{۸۶}، فورنی^{۸۷}، شینده^{۸۸}، سانتوس سولا و پناکابرا^{۸۹} و نژداعی^{۹۰}. بخشی از مشکل اخیر ناشی از این عوامل است: نخست آنکه در مجموع رویکرد نظری و عملی خاصی در مداخله مبنای کار متخصصان شهری در ادوار مختلف نیست و نحوه مواجهه و مداخله در بسیاری از این بافت‌ها همسو با تحولات مدرنیته و به‌مثابه یک بافت متعارف شهری است^{۹۱}، عامل دوم کمبود یا نبود چارچوب‌های مفهومی و نظری دقیق در فرایند تهیه طرح‌های توسعه شهری و مداخلات پیرامون بافت حرم‌های زیارتی است که فقدان حساسیت نظری در انتخاب واژگان تخصصی همچون بهسازی، نوسازی، بازآفرینی، و غیره و عدم تدقیق معیارهای مداخله در هر کدام از رویکردهای اتخاذشده را به‌دنبال داشته است. این امر ضرورت افزایش آگاهی برنامه‌ریزان و طراحان شهری در مورد رویکردهای مناسب مداخله در بافت‌های تاریخی و زیارتی و توجه به انتقادات مطرح‌شده در

مورد رویکردهای نخستین مداخله را روشن می‌کند. بر اساس یافته‌های مرور انجام‌شده، پرشمارترین پیامدهای مداخلات شهری در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی از نظر پژوهشگران داخلی و خارجی به شرح زیر بوده است:

- تخریب بافت و فرم شهر زیارتی در بعد کالبدی،
- ازدحام در شبکه معابر شهر در بعد فضایی،
- عجن شدن شهر زیارتی با مفهوم سوداگری (غلبه منافع اقتصادی در چشم‌انداز شهر زیارتی) در بعد اقتصادی،
- اغتشاش منظرین و آلودگی بصری با تغییر شکل ساختار و ویژگی‌های سبک معماری سنتی در بعد منظرین،
- تغییر بافت فرهنگی و اجتماعی شهر زیارتی در بعد اجتماعی،
- از دست رفتن بخشی از هویت محلی منحصربه‌فرد شهر زیارتی در بعد ادراکی،
- نابسندگی و نارسایی خدمات زیرساختی و اساسی متناسب با تقاضا در بعد عملکردی،

بعد منظرین	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
اغتشاش منظرین یا آلودگی بصری با تغییر شکل ساختار و ویژگی‌های سبک معماری سنتی	(اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (مولایی، ۱۴۰۰)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (قادری، ۱۳۹۸)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (Sharma, (Bianca, 2000), (Farhan & et al., 2020; 2021[a]; 2021[c]; 2021[d]; 2022), (Chandan & Kumar, 2019), 2016)
بلندمرتبه‌سازی با ایجاد ابربلوک‌های بزرگ‌مقیاس با هویت‌های متفاوت	(قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (قادری، ۱۳۹۸)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (امینی، ۱۳۹۵)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (Bianca, 2000), (Touba, 1997), (Farhan & et al., 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]; 2022), (Woodward, 2004), (Ghahremani & Hashemi, 2018)
عدم دسترسی بصری و حفظ چشم‌اندازهای استراتژیک به مرکز زیارتی	(اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (Bianca, 2000), (Touba, 1997), (Farhan & et al., 2018; 2020; 2021[c]; 2021[d]), (Maroufi & Rosina, 2017)
خط آسمان نامأنوس با شهر زیارتی	(اسلامی، ۱۳۹۹)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Farhan & et al., 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]; 2022)
نابیناسازی الگوهای نما	(جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (Farhan & et al., 2021[c])

– افزایش آلودگی و آلاینده‌ها در بعد زیست‌محیطی، و
 – مداخلات اقتدارگرایانه ناشی از تصمیم‌گیری‌های سیاسی و
 در پژوهش‌های بررسی شده ابعاد فضایی، کالبدی، اجتماعی،
 و اقتصادی پرشمارترین پیامدها و بیشترین تمرکز پژوهشی را
 در میان پیامدهای ابعاد مسئله‌مند مداخلات دارند. سایر ابعاد
 مسئله‌دار مداخلات در این مطالعات اگرچه مورد اشاره بوده‌اند،

79. S. Kumar and R.PB Singh, “Sacred-Heritage City Development and Planning in India: a study of Ayodhya”, in Urban and regional Planning and Development: 20th century forms and 21st century Transformations, Springer, Dordrecht, NewYork, 2017, 1-21.

۸۰. قلندریان گلختمی، تبیین مفهوم کیفیت محیط در نوسازی بخش مرکزی کلان‌شهر مذهبی مشهد.

۸۱. توانگر و فرهادی. «تحلیل انتقادی تأثیرات طرح‌های توسعه شهری بر تخریب اماکن ارزشمند در شهر زیارتی – گردشگری مشهد»، ۷۱-۸۴.

82. Soljan and Liro. “Religious Tourism’s Impact on City Space: Service Zones around Sanctuaries”, 1-14.

83. Chandan, Shradha, and Ashwani Kumar. “Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India”, 472-484.

ادامه جدول ۳.

تحلیل محتوای اطلاعات در منابع مقاله حاضر.

بعد اقتصادی	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
کالایی شدن روز افزون فضای شهری	(عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (Maroufi & Rosina, 2017), (Shepherd, 2018)
بسط روابط و مناسبات سرمایه‌داری در اقتصاد شهر	(رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (عاشوری، ۱۳۹۲)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (Qurashi, 2022), (Farhan & et al., 2022), (Hussam & et al., 2021), (Maroufi & Rosina, 2017)
انحصار شبه‌دولتی در روند خصوصی‌سازی برای گروه‌های خاص	(قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (عباچی، ۱۳۹۷)
افزایش نابرابری اقتصادی و فقر	(عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (امینی، ۱۳۹۵)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (Qurashi, 2017)
در آمیزش با مفهوم سوداگری (غلبه منافع اقتصادی بر چشم‌انداز شهر زیارتی)	(اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (نقی‌زاده، ۱۳۹۳)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (توانگر و فرهادی، ۱۴۰۱)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (خزایی، ۱۳۹۷)، (Shinde, 2007; 2012; 2018), (Touba, 1997), (Shinde, 2016), (Farhan & et al., 2018; 2021[c]; 2021[d]; 2022), (Qurashi, 2017), (Shepherd, 2018), (Maroufi & Rosina, 2017), (Sharma, 2016), (Woodward, 2004), (Olsen, 2020), (Bianca, 2000)
بار بیش از حد به زیرساخت‌های شهر و تخریب آن به دلیل مزایای اقتصادی	(قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (Farhan & et al., 2016; 2021[a]; 2021[d]), (Bianca, 2000), (Sharma, 2016) (Touba, 1997), (Shinde & Olsen, 2020)
کنش اقتصادمحور زائر و مجاور با تجاری‌سازی بافت پیرامون حرم مطهر	(عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (Soljan & Liro, 2021; 2022), (Bianca, 2000)، (Shinde, 2012) (Farhan & et al., 2018; 2022), (Qurashi, 2017), (Woodward, 2004)
عدم اعتنا به نقش حفاظت در ایجاد اقتصادی قوی و پایدار	(Farhan & et al., 2019), (Bianca, 2000)
تغییر قیمت زمین، ملک و اجاره	(سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)
کنار گذاشتن فعالان اقتصادی قدیمی و افزایش گروه سرمایه‌دار غیر بومی	(سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (نورایی و خلیل پرور، ۱۳۹۹)
رقابت اقتصادی با رانت‌خواری دولتی	(رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (عباچی، ۱۳۹۷)
عدم شفافیت مسائل مالی و اطلاعاتی	(نورایی و خلیل پرور، ۱۳۹۹)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (قادری، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)

84. C.J. Forney, "Spaces of Exclusion in Twelfth-Century Santiago De Compostela", *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*. no. 1 (2011): 55-88.

85. Shinde, "Place-making and environmental change in a Hindu Pilgrimage site in India", 116-127; Shinde, "This Is Religious Environment' Sacred Space, Environmental Discourses, and Environmental Behavior at a Hindu Pilgrimage Site in India", in *Space and Culture*, no. 4 (2011): 448-463; Shinde, "Entrepreneurship and Indigenous Entrepreneurs in Religious Tourism in India", 523-535.

86. N. Solkiewicz-Kos, "Shaping of Public Space in Downtown Area on the Example of the City of Częstochowa", in IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, IOP Publishing, 2019, 1-18.

ادامهٔ جدول ۳.

نتایج پایایی مطالعهٔ پایلوت، تدوین: نگارندگان.

نیاز به پژوهش بیشتری دارند. در ادامه به ابعاد شبکهٔ مسائل بررسی شده در پژوهش‌های منتخب پرداخته می‌شود:

– **ابعاد اقتصادی:** حضور زائران و گردشگران در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، رونق مبادلات اقتصادی^{۹۲} و اقتصاد حرکت را موجب شده است. با شمار روزافزون زائران، تجاری‌سازی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی و اقتصاد مبتنی بر زیارت^{۹۳} به‌منظور تأمین نیازهای پشتیبان زیارت، موجب جابه‌جایی ظرفیت گسترده‌ای از کالا، سرمایه، و مشاغل مرتبط مستقیم و غیرمستقیم شده است که گاهی به تحمیل بار فراتر از

ظرفیت آستانهٔ شهر در راستای تأمین مزایای اقتصادی^{۹۴} منجر شده است. این رویکرد ممکن است در کوتاه‌مدت به یک رقابت‌پذیری و جذب سرمایه‌گذار و گردشگر منجر شود، اما تأثیر نامطلوب بزرگی بر هویت تاریخی، اجتماعی، و فرهنگی بافت‌های زیارتی خواهد گذاشت. از طرفی، نهادها و گروه‌های متنفذ اقتصادی – سیاسی، با انحصار منابع غنی بافت پیرامونی حرم‌های زیارتی در راستای تأمین منافع خود و با ایجاد زاویه از اصل رقابت در بازار سالم اقتصاد،^{۹۵} به بسط روابط و مناسبات سرمایه‌داری در اقتصاد و جریان کالاشدگی فضای شهری^{۹۶} دامن زده‌اند. غلبهٔ منافع اقتصادی در چشم‌انداز شهر زیارتی^{۹۷} به

بعد ادراکی	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
از دست رفتن بخشی از هویت محلی و فرهنگی منحصربه‌فرد شهر زیارتی	(فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (عاشوری، ۱۳۹۲)، (توانگر و فرهادی، ۱۴۰۱)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (قادر، ۱۳۹۸)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (Farhan & et al., 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]), (Ghahremani & Hashemi, 2018), (Qurashi, 2017), (Balestrieri & Congiu, 2017)
عدم ادراک روشن از تصویر مرکز زیارتی	(پورحسین روشن، ۱۳۹۸)، (Qurashi, 2017)، (Shinde, 2011)، (Sharma, 2016)، (Farhan & et al., 2021[d])
اثر منفی بر احساس تعلق و دلبستگی ساکنان و زائران	(قادر، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (Shinde & Olsen, 2020)، (Ghahremani & Hashemi, 2018)
تغییر در شخصیت شهر زیارتی	(عباجی، ۱۳۹۷)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (Shinde, 2012; 2018)، (Bianca, 2000)، (Qurashi, 2017)، (Farhan & et al., 2016; 2021[c]; 2022)
تضعیف یا از دست رفتن اصالت و خصلت مذهبی مقصد زیارتی	(خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Farhan & et al., 2021[a]; 2022)، (Shinde, 2012)، (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014)، (Qurashi, 2017)، (Forney, 2011)، (Balestrieri & Congiu, 2017)، (Shepherd, 2018)
کاهش انگیزه و هدف فرهنگی – مذهبی و معنوی در بازدیدکنندگان	(اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014)، (Shepherd, 2018)، (Qurashi, 2017)، (Shinde, 2011)
از دست رفتن سلسله‌مراتب حسی (تنش – جذب) بین زائر و حرم	(اسلامی، ۱۳۹۹)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Farhan & et al., 2021[a])
هتک حرمت به ارزش‌های مقدس	(عباجی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (جاهد، ۱۳۹۸)، (قلندریان، ۱۳۹۵)، (Shinde, ۲۰۱۱; ۲۰۱۲)
بی‌توجهی به آداب زیارت	(قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (مشاوران فجر توسعه، ۱۳۹۱)

تغییر نقش شهرهای زیارتی به شهرهای تفریحی - گردشگری منجر خواهد شد.^{۹۸}

۹۹ - ابعاد اجتماعی - فرهنگی: یکی از مهم‌ترین دلایل تغییرات مراکز زیارتی، پاسخ به تغییرات فرهنگی - اجتماعی است.^{۹۹} از منظر اجتماعی، ناآگاهی مردم از اهمیت حفظ ارزش‌های ملموس و ناملموس اماکن موروثی در شهر زیارتی^{۱۰۰}، از یک‌سو، و اقدامات مداخله‌جویانه مستقیم دولت در طرح‌های توسعه حرم‌های زیارتی، و بی‌توجهی به ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی^{۱۰۱}، از سوی دیگر، موجی از نارضایتی‌های عمومی و عدم مشارکت‌های عمومی ساکنین^{۱۰۲} را در پی تضعیف بنیان‌های اقتصادی - اجتماعی ساختارهای مردم‌سالارانه^{۱۰۳} به دنبال

داشته است. در راستای ازدحام و تراکم بالای جمعیت شناور شهر زیارتی^{۱۰۴}، این بافت‌ها به کاهش امنیت برای ساکنان^{۱۰۵} و فقدان استطاعت در حفظ سکنه بومی آنها مواجه شده و موجی از مهاجرت‌های درون‌شهری اجباری را در پی خروج سکنه اصلی^{۱۰۶} به دنبال داشته است. به این ترتیب بر هم خوردن تعادل و عدم هم‌پیوندی مفهوم سکونت و زیارت، با نقض مفهوم دربستربودگی میراث‌های تاریخی در متن زمینه همراه است. نبود هم‌افزایی توسعه محلی و بی‌توجه به نیازهای ساکنان^{۱۰۷} همگام با توسعه شهر زیارتی، از سویی، و عدم تطابق توسعه‌های عمرانی با نیازها و ارزش‌های زمینه، از سوی دیگر، تغییراتی را در سبک زندگی زائران و مجاوران^{۱۰۸} رقم زده است که بحران هویت اجتماعی برای شهرهای زیارتی محسوب می‌شود.

87. Forney, "Spaces of Exclusion in Twelfth-Century Santiago De Compostela", 55-88.

88. Shinde, "Place-making and Environmental Change in a Hindu Pilgrimage Site in India", 116-127.

89. Santos Solla and Cabrera, "Management of tourist flows. The Cathedral of Santiago de Compostela", 719-735.

۹۰. نسترن نژادعی، «بازآفرینی شهری به‌مثابه بازتولید سنت در شهر با رویکرد ایجاد سازمان فضایی جدید در شهر اسلامی: مطالعه موردی بافت تاریخی شیراز»، در مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری ایرانی-اسلامی (تصویر دیروز، چشم‌انداز فردا)، تبریز، ۱۳۹۴.

91. Saliba, "Sites of Worship: From Makkah to Karbala; Reconciling Pilgrimage, Speculation and Infrastructure", 180.

ادامه جدول ۳.

تحلیل محتوای اطلاعات در منابع مقاله حاضر.

بعد فضایی	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
دگرگونی بنیادی سازمان فضایی شهر قدیم	(حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (امیرفخریان، ۱۳۹۴)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Farhan & Hussien, 2013), (Farhan & et al., 2020; 2021[a]; 2021[c]; 2021[d])
گسترش فیزیکی پیش‌رونده شهر زیارتی	(طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (امینی، ۱۳۹۵)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (Pena & Farhan & et al., 2021[b]; 2021[c]), (Touba, 1997), (Shinde, 2007; 2012), (Santos Solla & Sharma, 2016), (Cabrera, 2014)
ترافیک شبکه معابر، ازدحام و گردش ترافیک شهر	(اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (امیرفخریان، ۱۳۹۴)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (امینی، ۱۳۹۵)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (امینی، ۱۳۹۵)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (Abraham, 2004), (Woodward, 2004), (Chandan & Kumar, 2019), (Bianca, 2000), (Hussien, 2013), (Touba, 1997), (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014), (Shinde, 2007; 2012), (Sulkowicz-Kos, 2019), (Farhan & et al., 2016; 2018; 2020; 2021[a]; 2021[c]; 2021[d]; 2022)
بر هم خوردن سلسله‌مراتب از جمله شبکه معابر، حرائم	(Woodward, 2004), (Farhan & et al., 2018; 2020; 2021[b]; 2021[d]; 202), (1401 بن‌اراکمه و بی‌ملاسا)، (1391 معسوترجف‌رواشم‌ناسنتهم)، (1399 بی‌ملاسا)
از بین رفتن مفهوم نظام محلات	(حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (توانگر و فراهادی، ۱۴۰۱)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (قادری، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (Farhan & et al., 2018)
اولویت بر کیفیت دسترسی با ایجاد خیابان‌کشی‌های جدید	(عاشوری، ۱۳۹۲)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (زیاری و همکاران، ۱۳۹۲)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (امینی، ۱۳۹۵)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Farhan & Woodward, 2004), (Soljan & Liro, 2022), (Farhan & et al., 2021[a]; 2021[c])
فضاهای رها شده در بافت	(مولایی، ۱۴۰۰)، (امینی، ۱۳۹۵)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (قادری، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)

92. J. Qurashi, "Commodification of Islamic Religious Tourism: from Spiritual to Touristic Experience", *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 1 (2017): 90.

93. Soljan & Liro, "Religious Tourism's Impact on City Space: Service Zones around Sanctuaries", 3-8.

94. Sharma, "Revitalizing the Urban Development Scenario-contemporary Katra Town", 248.

۹۵. عباچی و همکاران، «رویکرد دولت مدار به بازآفرینی شهری و اعیانی سازی وابسته: تحلیل عملکرد ذینفعان کلیدی در نوسازی بافت پیرامون حرم مطهر در مشهد»، *توسعه محلی (روستایی - شهری)*، دوره ۱۰، ش. ۱ (بهار ۱۳۹۷): ۸۳.

۹۶. همان، ۸۲.

ادامه جدول ۳.

نتایج پایایی مطالعه پایلوت، تدوین: نگارندگان.

ابعاد سیاسی - نهادی: مداخلات اقتدارگرایانه از موضع بالا به پایین و شتاب زده و بدون برنامه در پی سیاست زدگی طرح های غیرکارشناسی توسعه شهری^{۱۰۹} بر مناقشات مطرح بر مداخلات بافت پیرامون حرم های زیارتی افزوده است. از طرف دیگر، بخشی از شرایط کنونی این دسته از بافت ها را می توان حاصل هم افزایی جریان های غالب قدرت و ثروت دانست که با تعارض منافع گروه های خاص متنفع، کشمکش ها و تنش هایی را میان گروه های مختلف ذی نفع و ذی نفوذ به وجود آورده است.^{۱۱۰} موضع منفعلانه متخصصان معماری و شهرسازی در برابر این اقدامات در کنار دیدگاه ناکافی و متناقض مشاوران نسبت به اهمیت حفاظت و صیانت از میراث فرهنگی بافت دربرگیرنده حرم های زیارتی،^{۱۱۱} تعدد نهادهای متولی،^{۱۱۲} و یا عدم مدیریت و نظارت کافی و کارآمد بر حرم های زیارتی از دیگر معضلات این حوزه هستند. در این میان، چارچوب ناکافی قانونی و سیاست های حفاظتی روشن^{۱۱۳} و فقدان سند فرادست و کلان راهبردی در مقیاس ملی مداخله که بتواند ملاک عمل در بافت پیرامون حرم های زیارتی قرار گیرد نیز محسوس است.

ابعاد منظرین: مداخلات پیرامون حرم های زیارتی با منطق اقتصاد سیاسی فضا برای کیفیت های منظرین شهر

نیز منشأ مسائل و مشکلاتی بوده است. به دلیل هجمه ای از بلندمرتبه سازی ها در بافت پیرامون حرم های زیارتی،^{۱۱۴} گنبد و بارگاه این اماکن قدسی در توده ای از منظر مصنوع کلان پیکر مهجور واقع می شود، به نحوی که استیلا و تفوق بصری حرم در میانه بافت مخدوش می شود.^{۱۱۵} با رعایت نکردن حریم بصری مکان قدسی و عدم تشخیص خط آسمان محدب^{۱۱۶} و سیطره عینی حرم، حس خضوع و فروتنی به زائران و مجاوران در طریق تشریف انتقال نمی یابد؛ امروزه تأثیرات نامطلوب بصری چشم اندازهای توسعه های جدید شهری موجب دگردیسی منظرین شهر زیارتی^{۱۱۷} و تغییر در پیوند عاطفی زائران در طی سلسله مراتب تشریف شده است.

ابعاد فضایی: از آنجاکه ارزش های مذهبی، معماری، و فرهنگی حرم های زیارتی را به عناصر مهم سازمان فضایی شهر تبدیل می کنند؛ بر تحولات و دگردیسی های مترتب بر شهر زیارتی نیز تأثیر می گذارند.^{۱۱۸} مداخله در بافت پیرامون حرم های زیارتی با افزایش تقاضای روزافزون به فضای عبورومرور برای دسترسی وسایل نقلیه به مرکزیت قدسی و احداث شبکه های گذربندی جدید،^{۱۱۹} موجب نقض سلسله مراتب دسترسی، فضایی، و عملکردی عرصه های هدایتگر تشریف زائر،^{۱۲۰} ازدحام

بعد زیست محیطی	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
تأثیرات منفی بر اکوسیستم طبیعی با تجاوز ساخت و سازها به منظر طبیعی	(نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (Sharma, 2016)، (Balestrieri & Congiu, 2017)، (Bianca, 2000)، (Maroufi & Rosina, 2017)، (Shinde & Olsen, 2020)، (Farhan & et al., 2018)، (Shinde, 2007; 2011; 2012; 2018)
مشکلات بهداشتی	(کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (قادری، ۱۳۹۸)، (امینی، ۱۳۹۵)، (روحانی نژاد، ۱۳۹۶)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (Shinde, 2007; 2011; 2012)، (Shinde, 2007; 2011; 2012)، (Balestrieri & Congiu, 2017)، (Sharma, 2016)، (Shinde & Olsen, 2020)
افزایش آلودگی و آلاینده ها	(کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (روحانی نژاد، ۱۳۹۶)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قادری، ۱۳۹۸)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (ناجی میدانی و همکاران، ۱۳۹۴)، (Shinde, 2007; 2011; 2012; 2018)، (Shinde & Olsen, 2020)، (Balestrieri & Congiu, 2017)، (Farhan & et al., 2021[a]) (Abraham, 2004)

در گردش ترافیک شبکه معابر شهر^{۱۲۱} و دگرگونی بنیادین در سازمان فضایی شهر قدیم^{۱۲۲} شده است. تبعات فشارهای توسعه بر پیکربندی فضایی این بافت‌ها به همراه گسترش فیزیکی پیش‌رونده شهر زیارتی^{۱۲۳} به از بین رفتن مفهوم کل‌های کوچک‌تر نظیر محلات^{۱۲۴} و پهنه‌های تاریخی منجر شده است. به گفتهٔ الکساندر^{۱۲۵} وقتی کل کوچک‌تر تخریب و تقسیم می‌شود، کل بزرگ‌تر از ساختار شهری و بافت محلی جدا می‌شود که تأثیرات نامطلوب بزرگی بر میراث تاریخی، اجتماعی، و فرهنگی شهر خواهد گذاشت؛ جداسازی مرکزیت زیارتی از بافت تاریخی پیرامون آن که قبلاً یک کل را تشکیل داده، منجر به انزوای فضایی خواهد شد.^{۱۲۶}

– ابعاد کالبدی: انفصال فضایی، گسست بافت، و ضعف ارتباط حرم‌های زیارتی با بافت پیرامون^{۱۲۷} موجب تقلیل ارتباط

97. Farhan, et al., "Analysing the Transformed Urban Patterns of Al-Najaf Historical Center: Urgent Issues and Possible Solutions", 3.

98. Shinde, "This Is Religious Environment' Sacred Space, Environmental Discourses, and Environmental Behavior at a Hindu Pilgrimage Site in India", 450.

99. Soljan & Liro, "The Changing Roman Catholic Pilgrimage Centres in Europe in the Context of Contemporary Socio-cultural Changes", 14

100. S.L. Farhan, H.H. Samir, and H.S. Adelphi, "Urban Changes and its Impact on the Tangible and Intangible Heritage of City's Centre: Najaf City as a Case Study", in IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, no. 1 (2021-b), 1.

ادامهٔ جدول ۳.

تحلیل محتوای اطلاعات در منابع مقاله حاضر.

بعد کالبدی	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
جداسازی حرم‌های زیارتی از بافت تاریخی پیرامون	(زیاری و همکاران، ۱۳۹۲)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (قادر، ۱۳۹۸)، (رضازاده اردبیلی و پیغامی، ۱۳۹۱)، (امیرفخریان، ۱۳۹۴)، (حسین زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (Balestrieri & Congiu, 2017), (Maroufi & Rosina, 2017), (Woodward, 2004), (Farhan & et al., 2016; 2018; 2020; 2021[a]; 2021[c]; 2022), (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014), (Hussien, 2013), (Bianca, 2000), (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014)
تضعیف انسجام و انفصال فضایی (عدم پیوستگی در بافت)	(پندار، ۱۳۹۹)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (نژداغی، ۱۳۹۴)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (قادر، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (زیاری و همکاران، ۱۳۹۲)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (صفدری و همکاران، ۱۳۹۳)، (Woodward, 2004), (Touba, 1997), (Farhan & et al., 2018; 2021[a]; 2021[c]; 2022), (Sulkowicz-Kos, 2019)
تخریب بافت و فرم شهر زیارتی	(امیرفخریان، ۱۳۹۴)، (پندار، ۱۳۹۹)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (عاشوری، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (امینی، ۱۳۹۵)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (قادر، ۱۳۹۸)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (نژداغی، ۱۳۹۴)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (مولایی، ۱۴۰۰)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (رضازاده اردبیلی و پیغامی، ۱۳۹۱)، (نبی‌زاده ذوالبیرانی، ۱۴۰۰)، (Farhan & et al., 2020; 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]; 2021[d]; 2022), (Ghahremani & Hashemi, 2018), (Bianca, 2000), (Touba, 1997), (Woodward, 2004), (Sulkowicz-Kos, 2019), (Shinde, 2011; 2012), (Llurdes & Romagosa, 2016)
تغییر الگوی دانه‌بندی با ساخت و سازهای درشت‌دانه با تراکم بالا	(عاشوری، ۱۳۹۲)، (مولایی، ۱۴۰۰)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (قادر، ۱۳۹۸)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (ناجی میدانی و همکاران، ۱۳۹۴)، (طرح حریم رضوی، ۹۹۱۳)، (پندار، ۱۳۹۹)، (Farhan & et al., 2021[c]; 2021[d]; 2022), (Ghahremani & Hashemi, 2018), (Touba, 1997), (Bianca, 2000)
تغییر زبان و سبک معماری بافت	(عباچی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (قادر، ۱۳۹۸)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (Qurashi, 2016), (Sharma, 2016), (Chandan & Kumar, 2019), (Bianca, 2000), (Farhan & et al., 2016; 2020; 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]; 2021[d]; 2022)
تقلید از الگوهای بیگانه	(فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱)، (نقی‌زاده، ۱۳۹۳)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (Farhan & et al., 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]; 2022), (Qurashi, 2017)
بی‌توجهی به ملاحظات زمینه‌شناختی	(عاشوری، ۱۳۹۲)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (اسلامی، ۱۳۹۹)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Farhan & et al., 2021[d]; 2022)
فرسودگی بافت	(عباچی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (قادر، ۱۳۹۸)، (امینی، ۱۳۹۵)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (Hussam & et al., 2021), (Farhan & et al., 2021[b])

101. G. Abraham, "Preserving Najaf's Heritage", *International Conference on Sustainable Tourism*, Segovia, SPAIN, Wit Press, 2004, 188.

۱۰۲. طرح حریم رضوی، ۹۷.

۱۰۳. نسرین نجیب کازرکار و همکاران، «آسیب‌شناسی مداخله‌های کالبدی صورت گرفته در بافت قدیم مشهد، با تأکید بر دوره‌های صفوی، پهلوی، و معاصر (پس از انقلاب اسلامی)»، *مجله فقه و تاریخ تمدن*، سال اول، ش. ۲ (تابستان ۱۳۹۴): ۳۰.

104. Santos Solla & Pena Cabrera, "Management of tourist flows. The Cathedral of Santiago de Compostela", 719.

۱۰۵. زهرا جاهد بزرگان، *طراحی منظر گردشگری زیارتی با رویکرد دوستدار سالمند: نمونه مطالعاتی: پیرامون حرم شاه عبدالعظیم (ع)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ایران: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، ۱۳۹۸، ۱۸۷.

ادامه جدول ۳.
نتایج پایایی مطالعه پایلوت، تدوین: نگارندگان.

زیارتی، به‌مثابه شاخص‌ترین عنصر ساختار شهرهای زیارتی، و تضعیف هویت کالبدی بافت می‌شود. از این رو جداسازی حرم‌های زیارتی از بافت تاریخی پیرامون^{۱۲۸} که در سیر تکوین و توسعه شهر به‌صورت افزایشی پیرامون حرم‌های زیارتی شکل گرفته‌اند، به تخریب فرم ارزشمند شهر زیارتی^{۱۲۹} و نبود انسجام و یکپارچگی بافت انجامیده است. از این رو ساخت‌وسازهای جدید با تغییر دستور زبان و سبک معماری بافت شهر قدیم^{۱۳۰} و تغییر الگوی دانه‌بندی با ساخت‌وسازهای

درشت‌دانه،^{۱۳۱} تقلید از الگوهای بیگانه^{۱۳۲} را با بی‌توجهی به ملاحظات زمینه‌شناختی،^{۱۳۳} جانشین ارزش‌های غنی معماری این بافت‌های میراثی کرده‌اند.

– **ابعاد عملکردی:** از منظر کارکردی، بی‌توجهی به صیانت و نگهداشت ذخایر و داشته‌های فرهنگی و میراثی زمینه^{۱۳۴} و اتخاذ رویکرد مداخله همسو با تبدیل مقصد زیارتی به گردشگری، تغییر در الگوی کاربری اراضی،^{۱۳۵} ناسازگاری

بعد اجتماعی	
پیامدهای مداخلات	منابع پشتیبان
عدم هم‌افزایی توسعه شهر زیارتی همگام با توسعه محلی	(نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (Llurdes & Romagosa, 2016)
بر هم خوردن تعادل مفهوم سکونت و زیارت و ایجاد موجی از مهاجرت‌های درون‌شهری با خروج جمعیت بومی	(نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (توانگر و فرهادی، ۱۴۰۱)، (ناجی میدانی و همکاران، ۱۳۹۴)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (قادر، ۱۳۹۸)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (خزایی، ۱۳۹۷)، (امینی، ۱۳۹۵)، (Maroufi & Rosina, 2017) (Ghahremani & Hashemi, 2018), (Shepherd, 2018), (Farhan & et al., 2018; 2022)
تغییر در سبک زندگی	(پورحسین روشن، ۱۳۹۸)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (Balestrieri & Congiu, 2017; 2018; 2020; 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]), (Soljan & Liro, 2022), (Bianca, 2000), (Qurashi, 2017)
تغییر یا از دست رفتن ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی (تنزل میراث ناملموس)	(صفدری و همکاران، ۱۳۹۳)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (عباجی و همکاران، ۱۳۹۷)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (پندار، ۱۳۹۹)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (Balestrieri & Congiu, 2017)
تخریب بخشی از تاریخ و هویت فرهنگی شهر	(عباجی و همکاران، ۱۳۹۷)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (قادر، ۱۳۹۸)، (امینی، ۱۳۹۵)، (عباجی، ۱۳۹۷)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (نژدای، ۱۳۹۴)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، (رضازاده اردبیلی و پیغامی، ۱۳۹۱)، (نبی‌زاده ذوالپیروانی، ۱۴۰۰)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (Farhan & et al., 2016; 2018; 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]; 2022), (Ghahremani & Hashemi, 2018)
قطبی‌شدن فضا (تک‌جنسیتی شدن)	(پورحسین روشن، ۱۳۹۸)، (Forney, 2011)
ازدحام و تراکم بالای جمعیت شناور شهر زیارتی (تغییرات دموگرافیک)	(عباجی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (نبی‌زاده ذوالپیروانی، ۱۴۰۰)، (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۷)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (حسین‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰)، (Shinde, 2007), (Touba, 1997), (Farhan & et al., 2016; 2018; 2021[b]; 2022), (Chandan & Kumar, 2019), (Bianca, 2000), (Liutikas, 2020), (Santos Solla & Pena Cabrera, 2014)
عدم سازگاری بافت شهری، اجتماعی و اقتصادی با گردشگری	(عباجی، ۱۳۹۷)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (Qurashi, 2017)، (Llurdes & Romagosa, 2016)، (Farhan & et al., 2022)، (Shinde, 2018)

106. R. Shepherd, "When Sacred Space becomes a Heritage Place: Pilgrimage, Worship, and Tourism in Contemporary China", *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 1 (2018): 42.
107. Llurdes & Romagosa, "Ignatius of Loyola's traces in Manresa, Another Missed Opportunity for Religious Tourism?", 15.
108. Balestrieri & Congiu, "Rediscovering Rural Territories by Means of Religious Route Planning", 10.
109. Maroufi & Rosina, "Cities hosting Holy Shrines: the Impact of Pilgrimage on Urban Form", 42.
110. Liutikas, "Management of Pilgrimages in Lithuania: Resources, Stakeholders and Projects", 54.

ادامهٔ جدول ۳.
تحلیل محتوای اطلاعات در منابع
مقالهٔ حاضر.

– ابعاد ادراکی: در پژوهش‌های اخیر تجربهٔ زیارت به برداشت درونی بازدیدکنندگان و ذهنیت زائران معطوف است؛ در نتیجه، در آنها بر اهمیت ادراک زائران در مورد زیارت و تفسیر متفاوت تجارب زائران تأکید می‌شود.^{۱۳۲} با توجه به این مهم، دخل و تصرف‌های متوالی در متن تاریخی – زیارتی با تقلیل بخشی از هویت محلی^{۱۳۳} و فرهنگی منحصر به فرد شهر زیارتی، بر پیوندهای عاطفی و معنوی زائران هنگام تشراف به حرم‌های زیارتی^{۱۳۴} و تجارب مذهبی آنها در سطوح مختلف احساس، ادراک، و معنا، تأثیرات سوئی بر جای خواهد گذاشت. تغییر در شخصیت شهر زیارتی،^{۱۳۵} تقلیل اصالت و خصلت مذهبی مقصد

کاربری‌ها،^{۱۳۶} و تغییر نقش سنت‌های محلی به تجاری^{۱۳۷} را در پی داشته است. از پیامدهای چنین روندی تغییر الگوی زیارتی زائران و توجه به ضمایم و متعلقات دنیوی در طریق تشراف و بیشتر در نقش گردشگر بوده است. توجه به اولویت نیازهای زائران و نادیده انگاشتن کاربری‌های پشتیبان نیازهای محلی ساکنان،^{۱۳۸} کمبود خدمات زیرساختی و امکانات رفاهی^{۱۳۹} و در مجموع تبدیل فرهنگ زیارت به صنعت زیارت^{۱۴۰} و پیشروی از آستانهٔ ظرفیت حمل‌بافت پیرامون حرم‌های زیارتی^{۱۴۱} نوعی دگرگونی از حیث نظام عملکردی را بر این بافت‌ها تحمیل کرده است.

(فرجی، ۱۳۹۴)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (Santos Solla & Pena Cabrera, 2012), (Shinde, 2012), (Shepherd, 2018)	افزایش فشار بر مردم محلی به دلیل هجوم گردشگران
(صفدری و همکاران، ۱۳۹۳)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (قادری، ۱۳۹۸)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (رضازاده اردبیلی و پیغامی، ۱۳۹۱)، (نبی‌زاده ذوالپیرانی، ۱۴۰۰)، (Abraham, 2017), (Kumar & Singh, 2017), (Chandan & Kumar, 2019), (Farhan & et al., 2020; 2021[a]; 2021[b]; 2021[c]; 2021[d]; 2022)	تجاوز به میراث زمینه و بی‌توجهی به صیانت از ذخائر و داشته‌های فرهنگی
(کریمی و رحیمی، ۱۳۹۷)، (نورایی و خلیل پرور، ۱۳۹۹)، (قادری، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (خزایی، ۱۳۹۷)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (پورحسین روشن، ۱۳۹۸)	کاهش امنیت ساکنان بافت
(نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۲)، (عاشوری، ۱۳۹۲)، (طرح حریم رضوی، ۱۳۹۹)، (خزایی، ۱۳۹۷)، (عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (رهنما و امیر فخریان، ۱۳۸۴)، (زیاری و همکاران، ۱۳۹۲)، (ناجی میدانی و همکاران، ۱۳۹۴)، (پورحسین روشن، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قادری، ۱۳۹۸)، (عباچی، ۱۳۹۷)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (Farhan & et al., 2016), (Ambrósio & et al., 2019)	کاهش نرخ مشارکت مردمی
(عباچی و همکاران، ۱۳۹۷)، (نجیب کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)	تضعیف بنیان‌های اقتصادی – اجتماعی ساختار مردم‌سالارانه
(پورحسین روشن، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (Solkiewicz-Kos, 2019), (Farhan & et al., 2021[a])	کاهش تعامل بین مردم محلی، بازدیدکنندگان و محیط شهری
(Shinde & Olsen, 2020)	خرید خانهٔ دوم در مقصد مقدس
(قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (قادری، ۱۳۹۸)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (امینی، ۱۳۹۵)، (Shinde & Olsen, 2020)	مهاجرت افراد فقیر جویای کار برای اشتغال و ترویج اسکان غیر رسمی
(عباچی، ۱۳۹۷)، (قادری، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)	تضعیف اعتماد عمومی ساکنان
(قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)، (قادری، ۱۳۹۸)، (فرجی، ۱۳۹۴)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (خدائیان کریم، ۱۳۹۲)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)	بروز آسیب‌های اجتماعی نظیر اعتیاد و غیره
(فرجی، ۱۳۹۴)، (قادری، ۱۳۹۸)، (روحانی‌نژاد، ۱۳۹۶)، (جاهد بزرگان، ۱۳۹۸)، (قلندریان گلختمی، ۱۳۹۵)	عدم تجانس جمعیت ساکن

۱۱۱. قلندریان گلختمی، تبیین مفهوم کیفیت محیط در نوسازی بخش مرکزی کلان‌شهر مذهبی مشهد، ۱۱۶.

112. V. Ambrósio, et al., "A Conceptual Model for Assessing the Level of Development of Pilgrimage Routes", *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 2 (2019): 96.

113. Kumar & Singh, "Sacred-heritage City Development and Planning in India: a Study of Ayodhya", 18.

114. Woodward, "Faith and Tourism: Planning Tourism in Relation to Places of Worship", 184.

115. Bianca, *Urban Form in the Arab World: Past and Present*, 223.

116. Farhan, et al., "Analysing the Master Plan Development and Urban Heritage of Najaf City in Iraq", 9.

117. Farhan & et al., "Urban Sustainability in Old City Centres, a Comparison between the City of Najaf in Iraq and Italian Cities experiences", *Engineering and Technology Journal*, no. 12 (2016): 2356.

زیارتی،^{۱۴۶} و کاهش انگیزه و هدف فرهنگی - مذهبی زائران،^{۱۴۷} در کنار فقدان اداراک صحیح در زائران از تصویر شهر زیارتی^{۱۴۸} تأثیرات منفی بر احساس تعلق و دلبستگی ساکنان و آنها^{۱۴۹} را به دنبال خواهد داشت.

- ابعاد زیست‌محیطی: از تأثیرات منفی مداخلات و توسعه‌های صورت گرفته در شهرهای زیارتی، تأثیر نامطلوب ساخت‌وسازها بر منظر طبیعی و آسیب به محیط زیست^{۱۵۰}، مشکلات بهداشتی^{۱۵۱}، و افزایش آلودگی^{۱۵۲} بوده است. هرچند به نظر نمی‌رسد ارزش یا دغدغه زیست‌محیطی بر مغناطیس معنوی مراکز زیارتی تأثیر بگذارد و به همین دلیل شواهدی مبنی بر کاهش محبوبیت مراکز زیارتی به دلیل مشکلات پیش‌گفته وجود ندارد. با این حال، ممکن است زیست‌بوم محیط بر تجربیات ذهنی، عاطفی، و معنوی افرادی که بازدیدشان از مراکز زیارتی با اهدافی چندگانه همراه است، تأثیر بگذارد.^{۱۵۳}

نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با هدف شناسایی ابعاد و پیامدهای مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی صورت پذیرفت. نگارندگان در این مطالعه درصدد بازنمایی وضعیت فعلی پژوهش در این زمینه، به منظور کمک به محققان و متخصصان هستند تا زمینه و مبنای نمایش فعالیت‌های تحقیقاتی فعلی و آتی در این حوزه فراهم شود. مرور مطالعات معطوف به تجارب عملی و اقدامات اجرایی این حوزه نشان می‌دهد عمده روندهای مداخلات صورت‌پذیرفته در غیاب یا عدم پیروی کامل از مطالعات جامع بالادستی، ضعف در بنیان‌های نظری در ارتباط با حوزه برنامه‌ریزی و طراحی شهری، رویکردهای متنوع در نحوه مداخلات، و نبود توجه کافی به ارزش‌های دینی و مذهبی در حرم‌های زیارتی رخ داده است. مداخلات

پیش‌گفته مسائل عدیده‌ای را بر بافت‌های مذکور موجب شده است که در نه کلان‌دسته از مسائل، در ابعاد اقتصادی، فضایی، کالبدی، اجتماعی، سیاسی - نهادی، منظرین، عملکردی، و زیست‌محیطی قابل‌صورت‌بندی است.

در مطالعه حاضر به شبکه گسترده‌ای از مسائل مورد بررسی، از جمله شتاب گرفتن اقدامات مداخله‌گر سلیقه‌ای و بخشی‌نگر و فقدان نگرشی جامع‌الابعد و مرجع در حیطه مداخلات در بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی پرداخته شده و بر ضرورت عرضه چارچوبی به‌منظور پیشگیری از روند متناقض جاری و ادامه نیافتن اقدامات ناسازوار در حفظ ارزش‌های ملموس و ناملموس حریم حرم‌های زیارتی تأکید گردیده است. موضع منعزلانه در برابر این اقدامات، مواجهه‌های سطحی در برون‌رفت از مسائل مذکور را موجب شده است؛ حال آنکه این مهم، برخوردی عمیق و همه‌جانبه و با حمایت سطوح مدیریت کلان در همه زمینه‌ها را می‌طلبد. بی‌اعتنایی به مسائل مذکور پیامدهای زیان‌باری را برای وجهه شهر زیارتی در مقیاس محلی و همچنین مقیاس‌های ملی و فراملی به دنبال خواهد داشت. از این رو ضرورت تدوین چارچوب کلان و معیارهای مدون نظری و عملی به‌منظور صیانت و حراست از ساحت قدسی حرم‌های زیارتی بیش از پیش محسوس است. اگرچه تاکنون، این فقدان به از دست رفتن بسیاری از ظرفیت‌ها و فرصت‌ها انجامیده، لیکن رفع آن می‌تواند به‌منظور حراست از ظرفیت‌های فعلی باقی‌مانده و جبران بخشی از تبعات و آسیب‌های واردشده، در مراحل مختلف مداخله، از ابتدای فرایند طرح‌ریزی تا مرحله رصد و سنجش اثرات احتمالی طرح، به تعدیل تبعات بخشی از اقدامات صورت‌گرفته، در دست انجام، و یا مرجعی مستند برای توسعه‌های آتی بیانجامد و وجوه گوناگون ابعاد مداخله در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی را در قالب چارچوب‌های مدون و متقن راهبری کند. مرجع

بازمی‌نماید. از این رو انتخاب رویکرد مناسب توسعه، مداخلات و اقدامات ساماندهی در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی اهمیت مضاعف می‌یابد و فقدان یا نقصان آن می‌تواند منجر به هتک حرمت و ضعف هویت شهر زیارتی و از دست رفتن بسیاری از ظرفیت‌ها، فرصت‌ها، و بروز تبعات و آسیب‌های جبران‌ناپذیر در آن شود.^{۱۵۳}

بر مبنای نتایج مطالعه مروری حاضر، ابعاد و پیامدهای مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی در «ت ۴» ارائه شده است. بررسی مطالعات صورت‌گرفته نشان داد بنیان‌های

دانستن اولویت‌های دیگری نظیر «گردشگری» در تناقض با ساحت معنوی، قدسی، و مأموریت اصلی زیارت است و تضعیف هویت معنوی و فرهنگی بافت را در پی خواهد داشت. در حال حاضر، این بی‌توجهی به ترویج نوعی از سبک زندگی و الگوهای رفتاری منجر شده که در آمیزش کامل با مفهوم سوداگری است و به تبع آن بافت پیرامون حرم‌های زیارتی را به بافتی گردشگرمحور مبدل کرده است تا زیارت‌محور. این مهم تضادی آشکار ناشی از فقدان انطباق آداب و فرهنگ زیارت با تجارب عملی مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی را

118. Soljan & Liro, "Religious Tourism's Impact on City Space: Service Zones around Sanctuaries", p. 32.

119. Bianca, "Urban form in the Arab world: Past and present", p. 221.

120. Farhan & Samir, "Urban changes and its impact on the tangible and intangible heritage of City's Centre: Najaf City as a Case Study", p. 2.

121. Santos Solla & Pena Abrera, "Management of tourist flows. The Cathedral of Santiago de Compostela", p. 732.

122. Farhan & et al., "Analysing the Transformed Urban Patterns of Al-Najaf Historical Center: Urgent Issues and Possible Solutions", p. 1.

123. Sharma, "Revitalizing the Urban Development Scenario-contemporary Katra Town", 241.

ت ۴. ابعاد و پیامدهای مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، تدوین: نگارندگان.

۱۲۴. غفاری و همکاران، «به‌کارگیری راهبردهای طراحی شهری در احیای رابطه بین حرم مطهر علوی و شهر قدیمی نجف». *آستان هنر*، ش. ۲۳، ۲۰۱۹: ۷۴.

125. Alexander
126. Ghahremani & Hashemi, "A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study: Central Area Surrounding the Holy Shrine, Mashhad", 65.

127. Hussein, "From Courtyard to Monument: Effect of Changing Social Values on Spatial Configuration of 'the Cities of the Holy Shrines' in Iraq", 2.

۱۲۸. قلندریان گلختمی، تبیین مفهوم کیفیت محیط در نوسازی بخش مرکزی کلان‌شهر مذهبی مشهد، ۱۱۶.

۱۲۹. پندار، «چارچوب تبدیل فرایند شکل‌گیری پروژه‌های بزرگ‌مقیاس در بافت‌های تاریخی به محرک توسعه (کاتالیز) مثبت؛ مورد پژوهی: بافت تاریخی نجف اشرف»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ش. ۲، ۱۳۹۹: ۷۹.

نظری رویکردهای مداخلات در این بافت‌های ویژه (در مطالعات داخلی و خارجی)، هنوز به تعمیق و تعمیم لازم نرسیده‌اند؛ به‌طور خاص، این بررسی نشان داده است که مطالعات موجود در این زمینه بر دو حوزه اصلی متمرکز شده است: (۱) مطالعات نقادانه بر رویکرد مداخلات، (۲) مطالعات نظری معطوف به عرضه مدل (هرچند مطالعات در دسته دوم سهم ناچیزی داشته‌اند). عمده مطالعات این حوزه با دیدگاهی نقادانه و در پی تحلیل تبعات ناشی از مداخلات در بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی از بعد و زاویه‌ای خاص انجام شده‌اند و آنچه معطوف به ارزیابی انتقادی از وجوه منفی نحوه مداخلات است، بر وجوه مثبت آن غلبه دارد. در مجموع، موارد زیر از نتایج مطالعه حاضر قابل‌استنتاج است:

۱. نتایج مرور نظام‌مند حاضر بر تفاوت زیارت به‌ویژه در زمینه اسلامی، با انواع گردشگری تأکید دارد، به‌نحوی که فهم محافل تخصصی از مقوله مداخله در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، با توجه به زمینه دین و مذهب، رنگ متفاوتی به خود می‌گیرد. اولویت نقش گردشگری نسبت به نقش زیارت که در مطالعات نظری در زمینه اسلامی و شیعی نامطلوب ارزیابی شده (هرچند شواهد عملی مداخلات گویای خلاف این امر است) در برخی جوامع غیردینی، هدف مداخله بیان شده است.

۲. گسترش نگاه نقادانه و معطوف شدن نگاه تخصصی محافل علمی به حوزه مداخلات شهری در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی طی دو دهه اخیر در پژوهش‌های شهری داخلی و خارجی، علی‌رغم رشد نگرش‌های غیردینی جوامع معاصر، قابل توجه است.

۳. در عمده مداخلات، سیری از انواع رویکردهای مداخله در مورد یک سایت زیارتی در ادوار مختلف قابل‌مشاهده است. در طول قرن گذشته بسیاری از مداخلات صورت‌پذیرفته در این حیطه، با آزمون و خطا و همراه با تحولات نظری سیر

اندیشه‌های شهرسازی، دستخوش تغییرات شده‌اند؛ تمایل چرخش رویکرد مداخلات در بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی از بازسازی به بازآفرینی از مصادیق آن است.

۴. نتایج مطالعه مروری، گویای منسوخ شدن و رد بعضی از رویکردهای مداخله، اعم از «بازسازی» و گسترش و ترویج برخی دیگر، نظیر «بازآفرینی و حفاظت»، پرکاربردترین چارچوب‌های نظری مداخلات در این زمینه از منظر تخصصی پژوهشگران شهری است. هرچند تأکید ویژه بر رویکرد حفاظت در مداخلات اخیر و اهمیت آن مد نظر بوده است، اما به چارچوب‌های نظری خاص منطبق بر ماهیت این بافت‌های ویژه و ملاحظات خاص آنها نیاز دارد.

۵. بررسی مطالعات حاکی از عدم دقت نظری در مفاهیم تخصصی به‌کارآمده نظیر رویکرد، گونه، و روش در عمده مداخلات است. از این رو لازم است چارچوب‌های نظری و دستاوردهای پژوهشی این حوزه با دقت علمی و حساسیت نظری مطمئن نظر قرار گیرند.

۶. دسته‌ای از مطالعات باوجود ذکر رویکرد مداخله، معیارهای شفاف به‌دست نداده‌اند و به‌تبع آن معیارهای رویکرد مذکور در مداخلات به کار بسته نشده‌اند؛ این مهم، اساس مداخله را در سایه‌ای از ابهام قرار می‌دهد؛ چراکه بعضاً در قالب تبعیت از یک رویکرد صورت پذیرفته، اما آنچه در نتیجه حاصل شده است، نقض آن و صرفاً ذکر نامی از رویکرد مداخله در عمل است.

۷. در پژوهش‌ها، غلبه با مطالعات موردی و عدم پژوهش تطبیقی در چگونگی مداخلات در سایت‌ها، ادیان، و مذاهب است؛ به این معنا که بیشتر تحقیقات منحصر بر روی زمینه‌های خاص متمرکز شده است. در معدود تحقیقی در جامعه آماری این پژوهش، به ارائه مدل و الگوی نظری با ریشه‌یابی از مسائل شناسایی‌شده در زمینه‌های مختلف پرداخته شده و در بیشتر مطالعات صرفاً به اشاره راهکارهای موردی و سطحی بسنده شده است.

۱۳۰. نجیب کازرکار و همکاران، «آسیب‌شناسی مداخله‌های کالبدی صورت گرفته در بافت قدیم مشهد (با تاکید بر دوره‌های صفوی، پهلوی و معاصر (پس از انقلاب اسلامی))»، ۳۵.

۱۳۱. طرح حریم رضوی، ۴۸.

۱۳۲. نقی‌زاده، «هویت شهر و کمال‌بخشی به بافت تاریخی آن؛ مطالعه موردی: مشهد مقدس»، ۱۰.

۱۳۳. علی عاشوری، «منظر معنوی شهر، توسعه مکان‌های مذهبی در شهرهای ایران»، منظر، ش. ۲۴ (پاییز ۱۳۹۲): ۲۵.

134. Farhan & et al., "Revitalizing the Historical Center of Al-Najaf City in Iraq: Learning from the British Conservation Experiences", *Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 12 (4) (2021): 1. 135. Ibid.

۱۳۶. شیرین اسلامی و همکاران، «تدوین چارچوب طراحی شهری در حریم حرم‌های زیارتی با رویکرد قلمروپایایی جامع؛ مورد پژوهشی: بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س)»، مجله معماری و شهرسازی، ش. ۳۴ (۱۴۰۱): ۱۲۹.

137. Balestrieri & Congiu, "Rediscovering Rural Territories by Means of Religious Route Planning", 10.

پیرامونی حرم‌های زیارتی تمرکز کرد. از آنجاکه این مطالعه در قسمت تحلیل داده‌ها در گام نهایی، بر تحلیل کیفی استوار بوده است، می‌توان در پژوهشی مستقل به فراتحلیل کمی در حوزه پژوهش‌های صورت‌پذیرفته در حیطه مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی پرداخت. همچنین از آنجاکه جامعه آماری این مطالعه را اسناد انگلیسی و فارسی زبان تشکیل داده‌اند و مبحث زیارت، به دلیل ماهیت میان‌رشته‌ای آن، در سراسر جهان پژوهشگران علاقه‌مند خود را دارد، تحقیقات آینده می‌توانند مشتمل بر مطالعات به سایر زبان‌ها در زمینه‌های دیگر نیز باشد.

References

Abachi, A'zam, Ali Yousofi, and Mehdi Kermani. "The Government-Oriented Approach to Urban Regeneration and Dependent Gentrification: Performance Analysis of Key Stakeholders in the Renovation of the Fabric Surrounding the Holy Shrine in Mashhad". *The Journal of Community Development (Rural-Urban)*, no. 1 (2018): 75-94. (In Persian)

Abachi, A'zam. *The Analysis of the Performance of the Main Beneficiaries of the Regeneration of the Fabric Surrounding the Holy Shrine in Mashhad*. PhD thesis, Iran: Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Literature and Humanities, 2018. (In Persian)

Abraham, Gad. "Preserving Najaf's Heritage". in *International Conference on Sustainable Tourism*, Segovia, SPAIN, Wit Press, 2004, 181-190.

Adelphi, Hussam S.O., Sabeeh Lafta Farhan, and Haitham AH Alshamari. "The Threshold of Urban Sustainability within the Traditional Cities: Traditional Alnajaf City as a Case Study". in IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, no. 1, 2021, 1-11.

Ambrósio, Vitor, Carlos Fernandes, Adília Cabral, and Goretti Silva. "A Conceptual Model for Assessing the Level of Development of Pilgrimage Routes". *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 2 (2019): 94-104.

Amini, Marzieh. *Examining the Management of Urban Regeneration in the Worn-Out Fabrics of Central Mashhad (Samen District)*. MA Dissertation, Iran: Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Literature and Humanities, 2016. (In Persian)

Amirfakhriyan, Mostafa. *Manifestation of Unity in Diversity*

۸. ضرورت پرهیز از بخشی‌نگری و نیاز به سند کلان راهبردی در مقیاس ملی در حیطه مداخله در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی که بتواند سند هدایت و ملاک عمل بالادستی هرگونه اقدام محلی قرار گیرد، محسوس و نیازمند پژوهش و اقدام است.

محققان می‌توانند از نتایج مرور نظام‌مند حاضر در بسط تحقیقات این حوزه و با عنوان نقطه آغازینی در راستای شناسایی دامنه پژوهشی آتی خود استفاده کنند. در مطالعات بعدی می‌توان با بررسی پایگاه‌های اطلاعاتی متنوع‌تر، بر هریک از ابعاد بازشناسی شده از مداخلات مسئله‌دار در بافت

Approach to Cohesion and Spatial Diversity in Mashhad and the Pattern of Islamic-Iranian City. PhD thesis, Iran: Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Literature and Humanities, 2015. (In Persian)

Ashouri, Ali. "Spiritual City Landscape: Developing Religious Places in Iranian Cities". *Manzar*, no. 24 (2013): 36-39. (In Persian)

Balestrieri, Mara and Tanja Congiu. "Rediscovering Rural Territories by Means of Religious Route Planning". *Sustainability*, no. 3 (2017): 1-13.

Bianca, Stefano. *Urban Form in the Arab World: Past and Present*. United Kingdom: Thames and Hudson Press, 2000.

Bogan, Elena, Andreea-Loreta Cercleux, and Dana Maria Oprea Constantin. "The Role of Religious and Pilgrimage Tourism in Developing and Promoting the Urban Tourism in Bucharest". in *Calitatea*, no. S2 (2019): 94-101.

Chandan, Shradha and Ashwani Kumar. "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India", *Urban Management*, no. 3 (2019): 472-484.

Collins-Kreiner, Noga and Jay D. Gatrell. "Tourism, Heritage and pilgrimage: The case of Haifa's Baha'i gardens". *Heritage Tourism*, no. 1 (2006): 32-50.

Collins-Kreiner, Noga. "Current Jewish Pilgrimage Tourism: Modes and Models of Development". *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, no. 3 (2010-a): 259-270.

_____. "Researching Pilgrimage: Continuity and Transformations". *Annals of Tourism Research*, no. 2 (2010-b), 440-456.

Comprehensive Plan of the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH). Qom: Executive Deputy of the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH), Fajr-e-Tosea Consulting Engineers, 2012. (In Persian)

Digance, Justine. "Religious and Secular Pilgrimage: Journeys Redolent with Meaning". *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Routledge, 2006, 36-48.

Durán-Sánchez, Amador, José Álvarez-García, María de la Cruz del Río-Rama, and Cristiana Oliveira. "Religious Tourism and Pilgrimage: Bibliometric Overview". *Religions*, no. 9 (2018): 1-15.

Eslami, Shirin, Bahador Zamani, and Homayoon Nooraie. "Developing an Urban Design Framework for the Privacy of Pilgrimage Shrines by Applying the Comprehensive Territoriality Approach: Case Study of the Peripheral Territory of Hazrat Masoumeh's Holy Shrine". *Journal of Architecture and Urban Planning*, no. 34 (2022): 113-141. (In Persian)

Eslami, Shirin. *Privacy of the Shrine: A Case Study of the Surrounding Fabric of Hazrat Masoumeh's Holy Shrine in order to Improve the Quality of the Sacred Privacy with a Comprehensive Territoriality Approach*. MA dissertation, Iran: Isfahan University of Art, Faculty of Architecture and Urban Planning, 2020. (In Persian)

Faraji, Sorayya. *The Somatic Survey of Organization & Development of Abdolazim's Holy Shrine Plan*. MA dissertation, Iran: Allameh Tabataba'i University, Faculty of Social Sciences, 2015. (In Persian)

Farhan, Sabeeh L., Mohamed Gamal Abdelmonem, and Zuhair A. Nasar. "The Urban Transformation of Traditional City Centres: Holy Karbala as a Case Study". *ArchNet-IJAR: International Journal of Architectural Research*, no. 3 (2018): 53-67.

Farhan, Sabeeh L., Daniel Antón García, Venus Suleiman Akef, Salah Lafta Zubaidi, and Khalid Safaa Hashim. "Factors Influencing the Transformation of Iraqi holy cities: the case of Al-Najaf." in *Scientific Review Engineering and Environmental Studies*, no. 2 (2021-a), pp. 365-375.

Farhan, Sabeeh Lafta, Dhirgham Alobaydi, Daniel Anton, and Zuhair Nasar. "Analysing the Master Plan Development and Urban Heritage of Najaf City in Iraq". *Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, (2022): 1-20.

Farhan, Sabeeh Lafta, Haider I. Alyasari, Venus S. Akef, Salah L. Zubaidi, and K. S. Hashim. "Analysing the Transformed Urban Patterns of Al-Najaf Historical Center: Urgent Issues and Possible Solutions." in *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, no. 1, (2021-d), pp. 1-10.

Farhan, Sabeeh Lafta, Hamed Hyab Samir and Hussam S. Adelphi. "Urban changes and its impact on the Tangible and Intangible Heritage of City's Centre: Najaf City as a Case Study". in *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, no. 1 (2021-b), 1-9.

Farhan, Sabeeh Lafta, Ihsan Abbass Jasim, and Ahmed Naji.

"Urban Sustainability in Old City Centres, a Comparison between the City of Najaf in Iraq and Italian Cities Experiences". *Engineering and Technology Journal*, no. 12 (2016): 2347-2360.

Farhan, Sabeeh Lafta, Venus Suleiman Akef, and Zuhair Nasar. "Revitalizing the Historical Center of Al-Najaf City in Iraq: Learning from the British Conservation Experiences". *Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 12(4) (2021): 1-20.

Farhan, Sabeeh, Venus Akef, and Zuhair Nasar. "The Transformation of the Inherited Historical Urban and Architectural Characteristics of Al-Najaf's Old City and Possible Preservation Insights". *Frontiers of Architectural Research*, no. 4 (2020): 820-836.

Fink, Arlene. *Conducting Research Literature Reviews: From the Internet to Paper*. Sage publications, 2014.

Forney, Christopher James. "Spaces of Exclusion in Twelfth-Century Santiago De Compostela". *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*. no. 1 (2011): 55-88.

Ghadiri, Fatemeh. *Urban Regeneration Management in Terms of Conflicts and Interests of Stakeholders Case Study: Samen Area, Mashhad*. MA dissertation, Iran: Tarbiat Modares University, School of Art and Architecture, 2019. (In Persian)

Ghaffari, Ali, Hadi Pendar, and Ruhollah Moohaddi. "Applying Urban Design Strategies in Restoring the Relationship Between the Holy Alawi Shrine and the Old City of Najaf". *Astan Honar*, no. 23 (2019): 74-79. (In Persian)

Ghahremani, Hooman and Niloofar Hashemi. "A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study: Central Area Surrounding the Holy Shrine, Mashhad, Iran". *Armanshahr Architecture & Urban Development*, no. 22 (2018): 51-68.

Ghalandarian Gholkhatami, Iman. *Explaining the Concept of Environmental Quality in the Renovation of the Central Part of the Religious Metropolis of Mashhad*. PhD thesis, Iran: Tarbiat Modares University, 2016. (In Persian)

Heidari, Ali, HamidReza Yazdani, Fatemeh Saghaei, and MohammadReza Jalilvand. "The Perspective of Religious and Spiritual Tourism Research: a Systematic Mapping Study". *Journal of Islamic Marketing*, (2018): 1-53.

Hosseinzadeh, Mehdi, Mohammad Atashinbar, and Pouria Alaei. "A Street Landscape Reading, Mashhad's Bala and Paein Khiaban as Entrances to Imam Reza's Holy Shrine". *Manzar, the Scientific Journal of Landscape*, no. 57 (2022): 64-77. (In Persian)

Hussein, Mohammed. "From Courtyard to Monument: Effect of Changing Social Values on Spatial Configuration of 'the Cities of the Holy Shrines' in Iraq". *Iraqi Journal of Architecture & Planning*, no. 1 (2013): 1-23.

Jahed Bozorgan, Zahra. *Pilgrimage Landscape Design with Age Friendly Approach (Around of Shah Abdol-Azim Shrine)*.

138. Forney, "Spaces of Exclusion in Twelfth-Century Santiago De Compostela Balestrieri & Congiu", 55.

139. Chandan & Kumar, "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India", 481.

140. Qurashi, "Commodification of Islamic Religious Tourism: from Spiritual to Touristic Experience", 90.

141. Abraham, "Preserving Najaf's Heritage", 181.

142. Collins-Kreiner, "Researching Pilgrimage: Continuity and Transformations", 448.

۱۴۳. سرخیلی و همکاران، «سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در شکل و فرم منطقه ثامن شهر مشهد در دوره معاصر»، *مطالعات معماری*، ش. ۱۲ (پاییز ۱۳۹۳): ۸۸

144. Qurashi, "Commodification of Islamic Religious Tourism: from Spiritual to Touristic Experience", 89

145. Chandan & Kumar, "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India", 481.

146. Forney, "Spaces of Exclusion in Twelfth-Century Santiago De Compostela Balestrieri & Congiu", 64.

147. Santos Solla & Pena Cabrera, "Management of Tourist Flows, The Cathedral of Santiago de Compostela", 722.
148. Sharma, "Revitalizing the Urban Development Scenario-contemporary Katra Town", 242.
149. Ghahremani & Hashemi, "A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study: Central Area Surrounding the Holy Shrine, Mashhad", 65.
150. Shinde & Olsen, "The Environmental Impacts of Religious Tourism". *Religious Tourism and the Environment*, (2020): 8.
۱۵۱. ثریا فرجی بررسی کالبدی طرح ساماندهی و توسعه حرم حضرت عبدالعظیم (ع). پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۹۴، ۹۰.
152. Shinde, "Place-making and Environmental Change in a Hindu Pilgrimage Site in India", 117.
153. Shinde, "Pilgrimage and the Environment: Challenges in a Pilgrimage Centre", 360.

MA dissertation, Iran: Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, 2019. (In Persian)

Karimi, Mahnaz, and Narges Rahimi. "Assessing the Social, Cultural, and Economic Impacts of Actions Taken during the Development of the Abdolazim Shrine on the Renewal Issues of the Surrounding Worn-out Fabric in District 20 of Tehran (Case Study Neighborhoods: Estakhr, Sartakht, Valiabad, and Nafarabad-Hashemabad)". In Proceedings of the Third International Conference on Management and Humanities Research, Tehran, 2018, 1-34. (In Persian)

Khazaei, Elham. *Designing an Urban Design Framework for Designed with Designed Samples Case Study in Samen City*. MA dissertation, Iran: Imam Reza International University, Faculty of Islamic Art and Architecture, 2018. (In Persian)

Khodaeeyan Karim, Azadeh. *Patterns Checking in the Fabric of Intermediate Space City and Pilgrimage in Mashhad from the Age of Safavid up to Now*. MA dissertation, Iran: Imam Reza International University, Faculty of Islamic Art and Architecture, 2018. (In Persian)

Kumar, Sarvesh and Rana PB Singh. "Sacred-Heritage City Development and Planning in India: a study of Ayodhya". in *Urban and regional Planning and Development: 20th century forms and 21st century Transformations*, Springer, Dordrecht, NewYork, 2017, 1-21.

Liutikas, Darius. "Management of Pilgrimages in Lithuania: Resources, Stakeholders and Projects". *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 2 (2020): 45-61.

Llurdes, Joan Carles, and Francesc Romagosa. "Ignatius of Loyola's Traces in Manresa, Another Missed Opportunity for Religious Tourism?". *PASOS: Revista de Turismo Patrimonio Cultural*, no. 4 (2016): 1041-1056.

Margry, Peter Jan. "Secular pilgrimage: A contradiction in terms?". in *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*, Amsterdam: University Press, 2008, pp. 13-46.

Maroufi, Hossein, and Elisabetta Rosina. "Cities Hosting Holy Shrines: the Impact of Pilgrimage on Urban Form". *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, (2017): 30-44.

Mehrotra, Rahul and Luis Felipe Vera. "Urbanism of Detachment". *BO. Ricerche e Progetti per il Territorio, la Città e L'architettura*, no. 9 (2016): 18-33.

Nabizadeh Zolpirani, Maziar. "Interpreting the Role of Religion in Sustainable Development of Saghr-i-Sazan Neighborhood in Rasht with Emphasis on Safavid to Qajar Periods". *Quarterly Journal of Sustainable Development of Geographical Environment*, no. 5 (2022): 106-126. (In Persian)

Naghizadeh, Mohammad. "City Identity and Enhancing the Perfection of Its Historical Fabric: Case Study of Holy Mashhad". *Hoviat-e Shahr*, no. 19 (2014): 19-34. (In Persian)

Najdaghi, Nastaran. "Urban Revitalization as the Reproduction of Tradition in the City with an Approach to

Creating a New Spatial Organization in the Islamic City: Case Study of the Historic Texture of Shiraz". In Proceedings of the First National Conference on Iranian-Islamic Architecture (Yesterday's Image, Tomorrow's Outlook), Tabriz, 2015. (In Persian)

Naji Meydani, AliAkbar, Harootiyan Harootiyanian, and Amir Farhadiyan. "Modeling for Relationships between Identifying Indices of Worn-out Tissues and Sustainable Urban Development in Around the Holy Shrine of Imam Reza". *Geography and Territorial Spatial Arrangement*, no. 15 (2015): 33-48. (In Persian)

Najib Kazercar, Nasrin, Katayoun Alizadeh, and Hamidreza Saremi. "Pathology of Physical Interventions in the Old Fabric of Mashhad: With Emphasis on the Safavid, Pahlavi, and Contemporary Periods (Post-Islamic Revolution)". *Fiqh and History of Civilization*, no. 24 (2015): 11-43. (In Persian)

Nasser, Noha. "Planning for Urban Heritage Places: Reconciling Conservation, Tourism, and Sustainable Development". *Planning Literature*, no. 4 (2003): 467-479.

Nooraie, Homayoun and Mohammadreza Khalilparvar. "Assessment of Urban Development Plan of Imamzadeh Zeinab Shrine in Isfahan Before Implementation to Prevent and Solve Possible Problems". in *Geographical Urban Planning Research (GUPR)*, no. 4 (2020): 761-787. (In Persian)

Olsen, Daniel H. "Management Issues for Religious Heritage Attractions". *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Routledge, 2006, 104-118.

Pendar, Hadi. "A Framework for Transforming the Formation Process of Large-Scale Projects into Positive Urban Catalysts in Historical Contexts: Case Study of the Old City of Najaf". *Journal of Researches in Islamic Architecture*, no. 2 (2020): 73-95. (In Persian)

Pourhossein Roshan, Hamid. *Explaining and Regenerating of the Effective Powers in Enhancing the Quality of Women's Presence in Urban Spaces with Iranian-Islamic Approach Case Study: Urban Space around the Holy Shrines*. PhD thesis, Iran: Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture, 2019. (In Persian)

Qurashi, Jahanzeeb. "Commodification of Islamic Religious Tourism: from Spiritual to Touristic Experience". *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 1 (2017): 89-104.

Rahnama, Rahim and Mostafa Amirfakhrian. "A Study on the Revitalization Process of Mashhad City Center (1979-2005)". *Journal of Geography and Regional Development*, no. 4 (2005): 83-103. (In Persian)

Rezazadeh Ardabili, Mojtaba and Leila Peighami. "Design Management Methods in the Vicinity of Religious Architecture: Case Study of the Mausoleum of Sheikh Safi-al-Din Ardabili". *Bagh Nazar*, vol. 9, no. 23 (1391): 47-64. (In Persian)

Roohaninezhad, Sahar. *Landscape Design of the Holy*

- Sepulcher of Prince Hossein (AS) to Enhance the Quality of the Religious and Historical Landscape in Qazvin*. MA dissertation, Iran: Imam Khomeini International University, Faculty of Architecture and Urban Planning, 2018. (In Persian)
- Rowley, Jennifer and Frances Slack. "Conducting a Literature Review". *Management Research News*, no. 6 (2004): 31-39.
- Safdari, Sima, Mohammadreza Pourjafar, and Ehsan Ranjbar. "Culture-Led Regeneration as a Means to Enhance Cultural Interactions: Case Study of the Historical Fabric of Mashhad". in *Haft Shahr*, no. 47-48 (2015): 25-39. (In Persian)
- Saliba, Robert. "Sites of Worship: From Makkah to Karbala; Reconciling Pilgrimage, Speculation and Infrastructure". in *Urban Design in the Arab World*, Routledge, 2016, 1.
- Santos Solla, Xosé Manuel and Laura Pena Cabrera. "Management of Tourist Flows, The Cathedral of Santiago de Compostela". *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, no. 4 (2014): 719-735.
- Sarkheili, Elnaz, Mohammadreza Pourjafar, and Mojtaba Rafeian. "Assessing the Convergence Effects of Religious and Economic Forces on the Contemporary Form and Shape of the Samen Region in Mashhad". *Urban Studies*, no. 12 (2014): 93-105. (In Persian)
- Sharma, Anoop Kumar. "Revitalizing the Urban Development Scenario-Contemporary Katra Town". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, (2016): 236-248.
- Shepherd, R. "When Sacred Space becomes a Heritage Place: Pilgrimage, Worship, and Tourism in Contemporary China". *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 1 (2018): 34-46.
- Shinde, Kiran A. and Daniel H. Olsen. "The Environmental Impacts of Religious Tourism". *Religious Tourism and the Environment*, (2020): 1-22.
- Shinde, Kiran. "'This Is Religious Environment' Sacred Space, Environmental Discourses, and Environmental Behavior at a Hindu Pilgrimage Site in India". *Space and Culture*, no. 4 (2011): 448-463.
- _____. "Entrepreneurship and Indigenous Entrepreneurs in Religious Tourism in India". *International Journal of Tourism Research*, no. 5 (2010): 523-535.
- _____. "Governance and Management of Religious Tourism in India". *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, no. 1 (2018): 58-71.
- _____. "Pilgrimage and the Environment: Challenges in a Pilgrimage Centre". *Current Issues in Tourism*, no. 4 (2007): 343-365.
- _____. "Place-making and Environmental Change in a Hindu Pilgrimage Site in India". *Geoforum*, no. 1 (2012): 116-127.
- _____. *The Environment of Pilgrimage in the Sacred Site of Vrindavan, India*. PhD thesis. Australia, Melbourne: Monash University, 2008.
- Shmueli, Deborah F., Noga Collins-Kreiner, and Michal Ben Gal. "Conflict over Sacred Space: The Case of Nazareth". *Cities*, 2014, 132-140.
- Singh, Rana PB, Pravin S. Rana, and Daniel H. Olsen. "Environment as a Sacred Space: Religious and Spiritual Tourism and Environmental Concerns in Hinduism". in *The Routledge Handbook of Religious and Spiritual Tourism*, Routledge, 2021, 135-151.
- Singh, Rana PB. "Pilgrimage in Hinduism: Historical Context and Modern Perspectives". *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Routledge, 2006, 236-252.
- Sołjan, Izabela and Justyna Liro. "Religious Tourism's Impact on City Space: Service Zones around Sanctuaries". *Religions, Sacred Sites, Rituals, and Performances*, no. 3 (2021): 1-14.
- Sołjan, Izabela and Justyna Liro. "The Changing Roman Catholic Pilgrimage Centres in Europe in the Context of Contemporary Socio-cultural Changes". in *Social & Cultural Geography*, no. 3 (2022): 376-399.
- Solkiewicz-Kos, Nina. "Shaping of Public Space in Downtown Area on the Example of the City of Częstochowa". in IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, IOP Publishing, 2019, 1-18.
- Tavangar, Masoumeh and Javad Farhadi. "Critical Analysis of the Effects of Urban Development Plans on the Destruction of Valuable Places in the Pilgrimage-Tourism City of Mashhad". *Journal of Greater Khorasan*, no. 46 (2022): 71-84. (In Persian)
- The Holy Shrine of Imam Reza Buffer Zone Plan*. Tehran: University of Tehran, 2020. (In Persian)
- Touba, El Sayed M. *Conservation in an Islamic Context a Case Study of Makkah*. PhD thesis, United Kingdom: Durham University, 1997.
- Wohlin, Claes. "Guidelines for Snowballing in Systematic Literature Studies and a Replication in Software Engineering". in Proceedings of the 18th international conference on evaluation and assessment in software engineering, London, 2014, 1-10.
- Woodward, Simon C. "Faith and Tourism: Planning Tourism in Relation to Places of Worship". *Tourism and Hospitality Planning & Development*, no. 2 (2004): 173-186.
- Ziari, Karamatollah, Mostafa Estegoldi, and Gholamreza Abbaszadeh. "Assessing Effective Factors on Social Capital in the Central Texture of Mashhad". *Geography and Regional Development*, 21 (2013): 247-274. (In Persian)